

Михайло Гукор

**Українські Праведники:
історії тих хто рятував і тих хто вижив**

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2019

Українські Праведники: історії тих хто рятував і тих хто вижив

«У ті часи всюди був морок. Здавалося, що й на небесах і на землі всі ворота співчуття закрилися. Вбивця вбивав і євреї помирали, а зовнішній світ або був співучасником або залишався осторонь. Лише у небагатьох вистачило мужності не залишатися байдужими... Чому їх було так мало? Пам'ятайте: найбільше жертву ранило не жорстокість гнобителя, а безчестя спостерігача... Не дайте, нарешті, забути, що завжди настає момент вибору... І тому ми повинні знати про цих хороших людей, що допомагали євреям під час Катастрофи. Ми повинні вчитися у них і пам'ятати їх з вдячністю і надією». Елі Візель, лауреат Нобелівської премії.

У часи Голокосту – катастрофи європейського єврейства представники інших національностей ставилися до євреїв по-різному – від байдужості до ворожості. Більшість беземоційно спостерігала за тим, як сусідів та знайомих заарештовували й вбивали. Були й такі, що допомагали нацистам в «остаточному вирішенні єврейського питання», інші наживалися за рахунок пограбованого майна. Але й в аморальну добу залишалися ще люди з дивовижною мужністю й найкращими людськими рисами.

Серед українців були тисячі тих, хто, ризикуючи та жертвуючи собою і своїми родинами, рятував та переховував євреїв, з якими наш народ століттями жив по сусідству. Частина цих українців тепер – Праведники народів світу. Цим званням, згідно з ізраїльським Законом «Про Пам'ять про Катастрофу» наділяються не євреї, які в роки нацистської окупації рятували євреїв від переслідувань.

У Східній Європі цей ризик був найвищим. За переховування євреїв нацисти карали винищенням цілої сім'ї рятівника. Про це сповіщали численні листівки на вулицях. У Західній Європі "праведникам" у разі викриття загрожувало заслання до концтаборів. Таким чином обидві сторони жили у постійному відчутті страху: їх могли видати сусіди або ж вислідити гестапо.

На думку науковця Ж. Ковби, у Галичині з кожних десяти місцевих жителів (поляків та українців) «семеро пасивно чи активно співчували євреям». Серед рятівників євреїв часто були люди різних політичних переконань і представники різних релігійних конфесій.¹

¹ Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного розв'язання єврейського питання". К., 2009.

За підрахунками професора Я. Хонігсмана, за надання притулку євреям тільки у Львівській області в 1943 році нацисти стратили понад сто українців.²

У Львові 38% усіх кримінальних справ надзвичайного німецького суду для населення «Зондергеріхт» стосувалися осіб, які переховували євреїв або надавали їм якусь іншу допомогу. Хронологічно це період 1942 – першої половини 1944 р.³

Знищення євреїв на території європейських держав проходило в ізольованих концентраційних таборах, а в Україні, Білорусі – на очах у жителів. І тут Праведники були героями. Чому вони це чинили? Перш за все, з релігійних мотивів, адже в Біблії сказано не убивай. Але рятували і чисто імпульсивно, тих, кого знали. Але в силу умов того часу більшість людей боялась: треба врахувати, що, на відміну від західних держав, праведників в Україні знищували разом з сім'ями. Тому не кожен був спроможний ризикувати життям своїх близьких. Ті, які перемогли страх – великі люди.

У Державі Ізраїль комісія Меморіального комплексу Катастрофи і героїзму єврейського народу «Яд Вашем» присвоює (за життя чи помертню) почесне звання Праведника світу тим представникам інших народів, котрі в роки Другої світової війни, рятуючи євреїв від неминучого знищення нацистами, виявили неабияку особисту мужність та продемонстрували непересічні моральні чесноти. Такі звання мають й українці.

Медаль Праведника з написом івритом «Рятуючи хоча б одне життя, рятуєш світ».

Праведники народів світу (івр. **חסידים אומות העולם**, *хасидей умот ха-олам*), може в частковому випадку стосуватись Бней Ноах чи Ноахідів, цей термін

² Тяглий М. І. Праведники Народів Світу [Електронний ресурс] // – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Pravednyku_svitu (відвідано 08. 08. 2018 р.)

³ Ж. Ковба Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». «Дух і Літера» К., 2009. – С. 185. –296 с.

використовується в юдаїзмі і стосується не євреїв, які виконують Сім законів нащадків Ноя і таким чином заслуговують на царство небесне.

В світському житті термін використовується державою Ізраїль для відзначення не євреїв, які ризикували життям під час Голокосту, щоб врятувати життя євреям від знищення нацистами. Також часто світська нагорода перекладається українською просто *Праведники народів світу*.

Це офіційне звання, яким від часу свого заснування 1953-го року інститут пам'яті Голокосту «Яд-Вашем» у Єрусалимі нагороджує тих, хто, наражаючи власне життя на небезпеку допомагав рятувати євреїв. Станом на початок 2018 року нагороджено 26973 праведника у 51 країнах, з них – 2619 в Україні.⁴

У Талмуді, єврейському писанні, сказано: «Праведник світу отримає місце, куди він зможе прийти». Таким місцем стала Гора Пам'яті в Єрусалимі, де виросла Алея Праведників. На честь кожного Праведника висаджено хлібне дерево, яке, згідно єврейської легенди, не горить, не тоне, його коріння не піддається руйнуванню, воно взагалі непідвладне часові. Як символ торжества над смертю, людської пам'яті і вдячності, з року в рік зростає Алея. Тисячі дерев і табличок з написами на івриті та англійською мовою стали живими пам'ятниками тим, хто врятував бодай одне чуже життя.

В ізраїльських дипломатів немає найпочеснішого обов'язку, аніж вшанування не тільки кожного, хто загинув під час Катастрофи, а й Праведників народів світу.⁵

Праведник Бабиного Яру, Праведник України – ці почесні звання почали присвоюватись з 1989 р., коли з'явилися перші відомості про рятівників євреїв, які були приречені на смерть. У квітні було затверджено звання «Праведник Бабиного Яру», єдине встановлене в країнах Європи, бо звання

⁴ Праведники Народів Світу [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp> (відвідано 08. 08. 2018 р.)

⁵ Зубанич Ф. І. Посеред крику біди: Книга-колаж про українських «Праведників народів світу». – К.: Веселка, 2004. – С. 6. – 174 с.

“Праведник народів Світу” присвоюється в Ізраїлі, і лише в Україні присвоюється звання праведникам своєї країни.

Перші свідчення про своїх рятівників надали ті, хто вцілів під час розстрілу: Геня Баташова, Марія Пальті, Раїса Дашкевич, Йосип Гусарєв, Василь Михайловський, Людмила Бородянська, Шеля Поліщук, Роман Штейн. Першими праведниками стали члени родини священника О. Глаголева – його дружина та діти.⁶ У листопаді 1989 р. у Київському будинку вчителя відбулася перша зустріч киян із врятованими від розстрілу та їх рятівниками. Учасниками зустрічі стали понад 600 осіб.

Перші дипломи “Праведник Бабиного Яру” в цей день було вручено сім’ям Глаголевих, Бондаренко, Чайки, Патюти, Алтиннікових, а також Олені Березльовій, Ользі Рожченко, Людмилі Чеховій.⁷

У вересневі дні 1991 р., коли відзначалось 50-річчя трагедії, директор Інституту Яд-Вашем (Ізраїль) Іцхак Арад вручив їм усім дипломи “Праведник народів світу” та пам’ятні медалі. Це було перше вшанування українських праведників безпосередньо в Україні. На їх честь посаджено дерева на Алеї Праведників у Єрусалимі.

Станом на 1 січня 2010 р. у фонді «Пам’ять Бабиного Яру» знаходяться на обліку спогади та фотокартки 607 Праведників. Серед Праведників люди 10 національностей: українці, росіяни, поляки, татари, вірмени, німці, французенка, молдавани, кримські татари, італійці.

Розповіді про подвиги Праведників публікуються в газетах, а Фонд Спілберга, який працював у Єврейській раді, записав їх свідчення на відеоплівку.

У 2001 році було видано книги “Праведники Бабиного Яру”, книга їх спогадів “Пам’ять Бабиного Яру”, 2005 року – “Бабин Яр: рятівники і врятовані”, у 2008 році вийшла остання версія збірки “Праведники Бабиного Яру”, автором

⁶ Левітас І. М. Праведники Бабиного Яру / І. М. Левітас. – Київ: ДП «Етнос», 2008. – С. 359. – с. 368.

⁷ Там же – С. 359.

та упорядником яких є І. М. Левітас – Президент Єврейської ради України, Голова фонду «пам'ять Бабиного Яру».

У 2006, 2008 та 2009 рр., за поданням Єврейської ради України та Фонду «Пам'ять Бабиного Яру», Президент України В. Ющенко нагородив 423 Праведників України та Праведників Бабиного Яру орденами “За заслуги” III ступеня та «За мужність» III ступеня.⁸

Враховуючи, що діти Праведників наражались на таку ж небезпеку бути знищеними, як і єврейські діти, Єврейською радою України у 2007 році засновано звання “Діти Праведників”. До цієї категорії входять діти, які народились не пізніше 1943 року. Вони нагороджуються відповідними дипломами: “Син Праведників” та “Донька Праведників”.

В 1989 році було створена Асоціація Праведників Бабиного Яру. До її складу входять всі, кому присвоєно звання “Праведник Бабиного Яру”, або “Діти Праведників”. Асоціація займається вирішенням побутових проблем, наданням гуманітарної допомоги, організацією зборів, нарад, відзначенням свят та днів народження. Праведники часто зустрічаються з учнями шкіл, виступають на мітингах, беруть участь у телевізійних програмах. У Київській мерії щорічно організовується прийом Праведників мером Києва.

Керівниками Асоціації були Юрій М'ясківський, Ольга Рожченко. Зараз її очолює Софія Ярова.

У 2016 році науковими співробітниками Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» було опрацьовано поточний архів Всеукраїнської єврейської ради і встановлено, що звання «Праведник Бабиного Яру» отримало 625 осіб, звання Праведник України отримали 1543 особи (робота з поточними архівними матеріалами продовжується).⁹ Кількість Праведників,

⁸ Поточний архів НІМЗ «Бабин Яр». Документ 1. Указ Президента України № 791/2006 «Про нагородження орденом «За заслуги»». 27 вересня 2006 року. Указ Президента України № 861/2008 «Про відзначення державними нагородами України». 26 вересня 2008 року. Указ Президента України № 64/2010 «Про нагородження орденом «За мужність». 27 січня 2010 року.

⁹ Українські Праведники. – Київ: НІМЗ «Бабин Яр», 2016. – с. 38.

звичайно, значно більша, просто, в силу відомих обставин, робота по їх виявленню почалася із запізненням на десятки років.

Вчені довго намагалися скласти загальний портрет "праведників", аби краще зрозуміти їхню мотивацію прийти на порятунок.

Самуель Олінер, професор соціології з Університету Гумбольдта в США, засновник Інституту альтруїстичної особистості і просоціальної поведінки (Altruistic Personality and Prosocial Behavior Institute), також досліджував Рятівників. Подружжя Перль і Самуель Олінер (Pearl і Samuel Oliner), які взяли інтерв'ю у 406 Рятівників із 5 країн вважають, що усіх рятівників вирізняв альтруїзм, висока емпатія та відчуття співучасті.¹⁰

Це, на думку деяких дослідників воєнного періоду, доводить, що нехай мінімальний, але вибір існував і тоді: змиритися з ситуацією або ж чинити опір.

¹⁰ Oliner Samuel, Oliner Pearl (1988), The Altruistic Personality Rescuers of Jews in Nazi Europe, New York.

АРИСТОКРАТИ ДУХУ: Митрополит Андрей і отець Климентій Шептицькі врятували від нацистського геноциду сотні євреїв

Рід Шептицьких – це один із найстаріших аристократичних родів Галичини. Відомо, що грамоту на право земельного володіння рід Шептицьких отримав 1284 року від короля Лева Даниловича.

Графи Ян та Софія Шептицькі мали сімох синів: Роман (Митрополит Андрей), Олександр (загинув у Замості), Станіслав (генерал Війська Польського), Казимир (Блаженний архимандрит Климентій), Лев (Леон з дружиною Ядвігою Шембек були вбиті радянськими солдатами у Прилбичах),

Шептицькі: митрополит Андрей та ігумен Климентій. 1927 р. Автор: «Archiwum Szeptyckich»

Стефан (помер у 2 роки), Юрій (помер у 17 років). Блаженний Священномученик Климентій Шептицький, (17 листопада 1869 — 1 травня 1951) народився у с. Прилбичах на Яворівщині, молодший брат Слуги Божого митрополита Андрея. Студіював право у Мюнхені й Парижі, докторський ступінь отримав у Краківському університеті. Був послом до австрійського

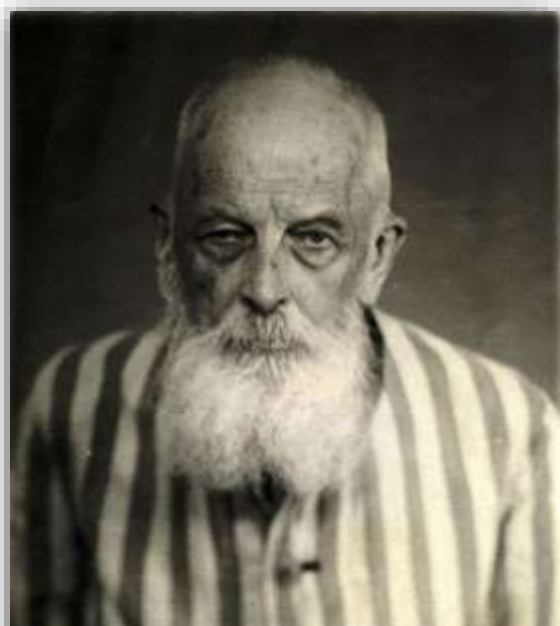
парламенту і членом Державної Ради. У 1912 р. уже в зрілому віці вступив до монастиря Студійського уставу, покинувши успішну світську кар'єру. Богословські студії закінчив в Інсбруку. 28 серпня 1915 р. прийняв тайну священства. Був довголітнім ігуменом Унівської лаври, а з 1944 р. став її архимандритом.¹¹

Після арешту у 1945 році єпископату УГКЦ, фактичним керівником церковних структур став о. Климентій. Його було арештовано 5 червня 1947 р.

¹¹ Блаженні новомученики УГКЦ: Климентій Шептицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ichistory.org.ua/2013/11/10/blazhenni-novomuchenyky-ugkts-klymentij-sheptyts-kyj-2/>

в Унівській Лаврі (Перемишлянський район Львівської області). Слідство тривало 7 місяців і 15 січня 1948 року слідчі підготували обвинувальний вирок за статтями 54-1 та 54-2 Кримінального кодексу — зрада батьківщині. Постановою засідання особливої наради при МДБ СРСР від 28 лютого 1948 року Шептицький Климентій Іванович, 1869 р.н., засуджений до 8 років виправно-трудових таборів із конфіскацією майна на основі статей 54-1А, 54-11 Кримінального Кодексу УРСР (додаток). Після оголошення вироку,

архімандрита відправили до Москви у внутрішню в'язницю МДБ ССРСР.

Тюремне фото Климентія Шептицького 1947 р. Джерело: Інститут Історії Церкви УКУ

Перебуваючи у в'язниці о. Климентій писав: «Для мене тюремна камера – це монаша келія. Живу так, як жив би в монастирі. Тішуся тим, що можу багато молитися, що можу все те переносити та жертвувати себе Господу Богу. Думаю, що ми є останні жертви тепер та що Господь все скоро переіменить на краще. І то, може, в короткому часі. Тільки молимося, маймо довір'я до Господа Бога, не

сумніваймося в тому, що нічого не діється без Божої волі, і Пречиста Діва Марія та наші святі заступники допоможуть нам».¹² Помер архімандрит Климентій Шептицький 1 травня 1951 р. о 21 годині 30 хв. у Владимирському централі (Російська Федерація). Похований під його стінами в попередньо викопаній ямі 3 травня о 3-й годині ночі. Його могилу відшукати не вдалось.

Отець Климентій Шептицький був беатифікований Папою Римським Іваном Павлом II 27 червня 2001 року у Львові під час офіційного візиту Святейшого Отця в Україну.

¹² Інститут Історії Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/161073573954907/photos/a.507177439344517/910741308988126/?type=3&theater>

12 листопада 2008 року президент Польщі Лех Качинський у Варшаві вручив ієромонаху Венедикту, ігумену Унівської лаври, «Орден Відродження Польщі» блаженному Климентію Шептицькому (посмертно).

У серпні 1942-го року Климент Шептицький відкрив двері свого будинку Курту Левіну, батько і мати якого були вбиті. Батько Курта був дуже відомим у Львові рабином. Шептицький дістав для Курта свідоцтво про хрещення і документи на ім'я Романа Митків. Потім він відправив його в монастир в Личаків, на околиці Львова (нині район Львова).

Під час війни в монастирях греко-католицької церкви ховалося сотні євреїв. Серед єврейських чоловіків, жінок і дітей, яким допомогли служителі церкви, був і Натан Левін, молодший брат Курта, сини рабина Хамайдеса, сім'я Подожиних і пані Абрахам і її дочка.

Ці та інші євреї були спрямовані в монастирі Західної України священиком Марко Стеком, а той отримував вказівки від Шептицького, який також займався переміщенням євреїв по монастирях.

«Я робив те, що хотів, я знав, що цей мій обов'язок. Я приїхав до Рима і подав своє свідчення як доказ того, що мене і брата врятував митрополит Андрей. Тоді у Римі не були зацікавлені у процесі беатифікації митрополита, адже не розуміли українсько-польських відносин. Я на власному прикладі довів праведність життя митрополита, і Папа Іван XXIII відновив процес беатифікації. Для мене митрополит святий, вірю, що процес беатифікації завершиться невдовзі», – сказав Курт Левін в інтерв'ю Радіо Свобода у 2008 році.¹³

Курт Левін описав своє життя і спогади про братів Шептицьких у книзі «Мандрівка крізь ілюзії», яка перекладена українською мовою.¹⁴

¹³ Галина Терещук Благословення на життя. Син равина домагається беатифікації Андрея Шептицького [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/1350914.html>

¹⁴ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії / Пер. з англ. – Львів: Свічадо, 2007. –с. 458. 478 с. ISBN 978-966-395-133-1

Курт Левін народився у (1925 -17 червня 2014 р.) році в Польщі. Його батько Єзекиїл був равиним у Катовіце. У 30-х роках він переселився з родиною у Львів. Мати Курта Левіна померла і друга дружина батька, Рахиль, замінила йому рідну маму. Львівський равин заприятелював із митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким.

Коли почалася Друга світова війна, що супроводжувалася винищення євреїв, митрополит Шептицький запропонував львівському равину і його родині захист, але той відмовився, мовляв, равин має бути разом зі своєю громадою. Єзекиїла застрелили на очах у сина Курта. А Рахиль залишилась із трьома синами.

Мати Курта Рахиль загинула у Львові в Янівському таборі, а її старший син – у гетто. Курт Левін залишився з молодшим братом Натаном. Він вирішив

Курт Левін Автор: Радіо Свобода

просити допомоги у митрополита Андрея і прийшов у митрополичі палати у серпні 1942-го року.

«Бідна дитино», – промовив зі сльозами на очах митрополит, який уже був на той час в інвалідному

візку. Хлопець розповів митрополитові, що втратив батька, матір, брата, і що у таборі смертників загинула майже уся єврейська громада.

Курт Левін разом із братом 2 роки переховувався у студитських монастирях у Львові. Ним опікувався брат митрополита, нині Блаженний, Климентій Шептицький і отець Марко Стек. До самого звільнення Західної України, що відбувся влітку 1944-го року, Левін навчався в цьому та інших монастирях. Весь цей час Климент Шептицький підтримував з ним зв'язок і робив все, щоб справжнє походження його підопічного залишалось таємницею.

Із метрикою на ім'я Роман-Павло Митко Курт Левін виїхав у Польщу до Люблина. Там служив у польському війську. У 1946 році Курт Левін виїхав в Італію, а згодом у Палестину. Служив в ізраїльському війську, брав участь в арабсько-ізраїльській війні. Звідти звільнився у званні полковника і виїхав до

США, де став економістом. Тут одружився з дівчиною із львівської родини, яка народила двох синів, названих на честь братів Шептицьких – Андреем і Климентієм. Дружина Курта померла в молодому віці. Він сам виховував двох синів. Згодом одружився вдруге з італійкою, католичкою за віросповіданням. У них народився син.

Фіктивне посвідчення послушника-студита, видане Курту Левіну на ім'я Романа Митки під час переховування, 1943 р.¹⁵

Після війни, в листопаді 1945-го року Курт Левін допоміг Маркові Стеку виїхати на захід, і в кінці кінців той оселився в Канаді. Сам Левін поїхав вчитися до Ізраїлю, а потім переїхав в США. Вони були близькими друзями протягом багатьох років.

Стараннями Курта Левіна у музеї жертв Голокосту у Вашингтоні створений окремий відділ, присвячений постаті митрополита Шептицького. Курт Левін разом з іншими євреями з 1981 року домагався від меморіалу жертвам Голокосту «Яд Вашем» в Ізраїлі присвоєння митрополитові Андрею Шептицькому звання «Праведника народів світу», яким удостоєний брат

¹⁵ Андрей Шептицький – спогади рабина Давида Кахане [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://photo-lviv.in.ua/andrej-sheptytskyj-spohady-rabyna-davyda-kahane/>

митрополита Климентій Шептицький. Однак наголошував, що у цьому питанні домінує не справедливість, а політика. Найбільшою мрією Курта Левіна було проголошення митрополита Андрея Шептицького новомучеником і святим.

Курт Левін двічі свідчив у справі митрополита Шептицького. У 1959 році завдяки його свідченню справу беатифікації було поновлено.

14 лютого 1995 року Яд Вашем удостоїв Климента Шептицького і Марка Стека почесним званням «Праведник народів світу».¹⁶

Десь із весни 1942 року митрополит Андрей Шептицький починає переосмислювати взаємини з нацистською владою. 29 серпня 1942 року митрополит А. Шептицький надіслав листа до папи Пія XII. Витяги з нього варто тут зацитувати: «Сьогодні вся країна погоджується, що німецький режим є, можливо, до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським ... у пастирських листах я протестував проти вбивств. Звичайно, ці послання були конфісковані... Крім цього, я протестував окремим листом до Гімлера і старався запобігти вписуванню молодих до поліцейських служб, де вони можуть бути згіршені... Ця система брехні, обману, несправедливості, грабунків, карикатури всіх ідей і порядку. Ця система надмірного егоїзму до абсурдного, зовсім божевільного національного шовінізму, ненависті всього, що є чесним і гарним... Куди ця система заведе нещасливу німецьку націю? Хіба тільки до такої дегенерації, якої історія людства ще не бачила. Вже не менше як рік немає дня, в якому не були сповнені страшні злочини, вбивства, крадіжки, конфіскації, хабарництво. Жиди є першими жертвами... Звичайно, що маси християн також стали жертвами несправедливих вбивств... Режим кріпацтва застосовано до сільського населення, а також ув'язнення майже всієї молоді і вивезення на працю до Німеччини по заводах сільського господарства. Від селян забирається майже все... Це просто немов банда розлючених, або скажених вовків накинулася на цей бідний народ».¹⁷

¹⁶[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4017786>

¹⁷ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944, т. II: Церква і суспільне питання, кн. 2 «Листування». – Львів 1999, с. 982-986.

Шана Великій Людині

7 листопада 2005 року Центральний Український Фонд історії Голокосту „Ткума” у співробітництві зі своїми партнерами провів Міжнародну наукову конференцію «Митрополит Андрей Шептицький: дилема гуманістичного вибору в умовах тоталітарних режимів». У ній взяли участь філософи, історики, культурологи, богослови з різних міст України, а також Великої Британії, Ізраїлю, Польщі. Гостею конференції стала місіс Лілі Штерн-Полман з Лондону, врятована братом Андрея Шептицького – Клементієм.

Лідія Стерн-Польман (Фото: Бен Вейх)

Виступ Лідії Стерн-Польман¹⁸

Шановні професори, гості, леді та джентльмени!

Моє ім'я Лілі Польман, дівоче прізвище Штерн. Я народилася тут у Львові, але живу в Лондоні, з 1946 року.

¹⁸ Лідії Стерн-Польман Шана Великій Людині //Матеріали Міжнародної наукової конференції Центру «Ткума» «Митрополит Андрей Шептицький: дилема гуманістичного вибору в умовах тоталітарних режимів». – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2007 – С. 76-80

Я не історик і не академік, але я свідок історії, принаймні деяких подій. І я прийшла сюди через 60 років і 3 місяця лише з однієї причини: вшанувати ВЕЛИКУ ЛЮДИНУ – Його Святість Митрополита Андрея Шептицького.

Я вже багато разів свідчила про нього в усній та письмовій формах, мої показання записувалися на плівку; все це можна знайти у різних музеях всього світу, на виставках Голокосту та у книжках, але ще ніколи я не зверталася до такої видатної та відомої публіки, як ця. Я соромлюся виступати на публіці, але коли я отримала запрошення відвідати цю конференцію, я знала, що обов'язково приїду, щоб розповісти це знов – і, насамперед, захистити добре ім'я цієї видатної людини... цього Великого УКРАЇНЦЯ.

Те, що я пережила окупацію Львова, що само по собі вже диво, і те, що я стою тут перед вами, – все це завдяки нескінченній гуманності, хоробрості та доброті Митрополита Шептицького. Бо саме ця свята та шляхетна людина в найбільш негуманні часи історії, з ризиком для свого життя і для життя багатьох монахинь, монахів та священників, наважилася надати притулок євреям, яких переслідували, не тільки у своєму монастирі Св. Юра, а й за його рекомендацією, в стінах монастирів та притулків Унії та Студитського Уставу. Він відправляв листи священникам, наказуючи зачитувати їх перед паствою всіх церков. В цих листах він попереджував свій народ: «будь-хто з тих, хто допомагає нацистам переслідувати євреїв – приречений на вічне прокляття».

Що ще могла зробити стара, хвора, паралізована людина, як не протестувати у такий спосіб?! І хіба не кидав він виклик нацистському режиму та колабораціоністам, хоча б на прикладі цього вчинку?! Хіба на цьому прикладі він не вказав на вбивць? Чи наважився голова будь-якої іншої церкви виступити з протестом, як він виступив у своїх відомих листах до Верховного Командування нацистського режиму? І коли він писав Папі Пію XII, хіба він не почав листа з вибачення за те, що не писав з моменту окупації Львова нацистами, тому що боявся, що його лист: «...може потрапити в руки тих, хто не повинен його читати...». В цьому ж самому листі він пише, я цитую: «німецький закон жорстокий, майже диявольський, набагато страшніший ніж більшовицький...»

ЧИ ЦЕ СЛОВА КОЛАБОРАЦІОНІСТА? Чи може будь-яке свідчення про так звану «співпрацю» з його боку переважити його дії, доброту та християнське милосердя?

Якщо згадувати цей сумнозвісний лист або 1941 рік, важливо пам'ятати про дух того часу – цей лист був написаний в ті часи, коли німецька армія вважалася «рятівником від переслідувань більшовиків», які пропонували даремні надії про створення вільної та незалежній Україні. Цей лист був написаний в той час, коли НІХТО – я підкреслюю, НІХТО – НАВІТЬ ЄВРЕЇ! – не могли передбачити на що здатна «цивілізована» Німеччина ... В ту мить, коли він зрозумів їх наміри, він, однак, не сидів мовчки – він діяв, і ці дії були гучніше слів... Він боровся за допомогою пера, і його перо було могутніше, ніж той меч з прислів'я. Давайте не будемо забувати про його Циркуляр 1942 року під назвою: «Не убий». ЧИ ЦЕ СЛОВА КОЛАБОРАЦІОНІСТА? Яке жорстоке викривлення правди!

SCRIPTA MANENT, не зважаючи на існуючі документи або письмові докази, добре ім'я одного з НАЙВЕЛИЧНІШИХ ГУМАНІСТІВ наших часів постійно обмовляється та ганьбиться несправедливими заявами та звинуваченнями. Чи не є людина, яка сприяла врятуванню від Голокосту близько 150-200 осіб, переважно дітей (включаючи хлопчиків, які наражали церкву та священників на ще більшу небезпеку!), ПРАВЕДНОЮ ЛЮДИНОЮ?! Надати притулок та захист 150-200 особам, а не одній людині, яких переслідувала влада! І це в той час, коли навкруги діяла сумнозвісна українська міліція та проводилися жорстокі вбивства євреїв! Все це робило становище Митрополита Шептицького ще більш ризикованим та відрізняло його ситуацію від ситуації будь-кого іншого в окупованих країнах Європи...

Я познайомилась з Шептицьким під покровом холодної ночі листопада у 1943 році, коли нас з мамою та парою на ім'я Порошин привезли до монастиря Св. Юра. Молодий монах провів нас до вишуканої, теплої кімнати, можливо бібліотеці, і запропонував розташовуватися як вдома доки ми чекаємо. Через деякий час, відкрилися двері і Митрополит в'їхав на інвалідному візку. Він був

великий на зріст, навіть коли сидів. Левова грива сивого волосся та довгої сивої бороди надавали йому вигляд святого патріарху. Він поглянув на нас з-під окулярів добрими, чудовими, темно-синіми очима. Йому напевно здалося, що я стояла перед ним з благоговінням, і мабуть так воно і було, чи може мені так здалося, бо я була ще дитиною, тому він схилився до мене і попросив підійти ближче. Коли я підійшла, з тремтінням в душі, він підвів мене ближче і, погладжуючи моє волосся, сказав українською: «не бійся, дитино, тебе тут ніхто не скривдить, ти у безпеці». І в той же час я відчула полегшення. Незабутня мить. Потім він обмінявся декількома словами українською мовою з паном Подошиним, своїм лікарем, та звернувся до моєї матері, яка, на жаль, не знала української, але це не стало перешкодою. Зі сльозами на очах слухав Митрополит, коли вона розповідала, що з нашої сім'ї залишилися в живих тільки ми вдвох. Мого батька, 6-річного братика, бабусю і дідуся та всіх інших членів родини жорстоко вбили або відправили до концтаборів в 1942-43 рр. Цей злочин вчинило гестапо, якому допомагала та сприяла українська міліція.

Митрополит відразу надав нам притулок, їжу, тепло, комфорт – і за декілька днів нас перевезли в монастир-притулок. Згідно інструкції, нас з мамою не повинні були розлучати; нас відправили в Убож – монастир-притулок Студитських монахів. Там була ігуменя Йосифа – ЧУДОВА ЖІНКА! Вона забрала матір до себе і, оскільки мати не знала української мови, ігуменя запропонувала, щоб з цієї миті мати вдавала глухоніму. Якщо хто-небудь тепер звернеться до неї, вона не повинна була промовляти ані слова. Вона дала матері швейну машинку, тож в монастирі вона перетворилася на швачку. Тим часом, мене прикріпили в монастирі до хлопчика-монаха, на пів поляка, на пів українця, бо мій український був ще не дуже гарний. Мене стали звати ЛІДІЯ ОСТРОВСЬКА, моя матуся стала ЮЛІЯ ПОПОВІЧ. Ігуменя віддала моїй матусі посвідчення про народження, яке належало одній з її родичок, селянці. Яка хоробрість! У мене зовсім не було документів. Всі монахи та сестри дуже добре до нас ставилися – вони годували нас і доглядали за нами. Ігумені було посмертно присуджено звання Праведника Народів Світу і Яд-Вашем декілька

років тому надіслав мені цей сертифікат. Я не знаю хто, та чи був хтось взагалі, хто отримав за неї медаль. Після того, як церков Сестри Йосіфи (її справжнє ім'я ОЛЕНА ВІТЕР) та монахів Радянська Влада перенесла до м. Скалат, біля Тернополя, ми надсилали їм пакунки з Лондона, щоб допомогти вижити. З листів, які моя матуся отримувала від Сестри Йосіфи, ми знали, що вони трималися завдяки цим пакункам. Я привезла з собою один з цих листів. Вона померла у 1988 році, її поховали в Брюховиці. Я б дуже хотіла покласти квіти на її могилу та сказати: «ДЯКУЮ!» Принаймні ми з мамою змогли скромно віддячити цим хоробрим та надзвичайним людям за їх гуманність та доброту.

Як я вже казала, Яд Вашем визнав наші свідчення и нагородив медаллю ПРАВЕДНИЦЮ СЕСТРУ ЙОСИФУ – ОЛЕНУ ВІТЕР. Нажаль, теж саме не можна сказати про Митрополита Шептицького. Незважаючи на їх лозунг: «ТОЙ, ХТО ВРЯТУЄ ХОЧ ОДНЕ ЖИТТЯ, ТОЙ ВРЯТУЄ ЦІЛИЙ СВІТ», після всіх цих років Яд Вашем все ще вагається визнати ОДНОГО З НАЙБІЛЬШ ПРАВЕДНИХ ЛЮДЕЙ – ЦЬОГО ВЕЛИКОГО ГУМАНІСТА. Настав час відновити справедливість!

**Рятівник приречених: був сином і священником одного народу,
загинув на землі другого народу, бо рятував синів і дочок третього**

*"Він дав свою душу за стадо,
За правду, як пастир-герой".*

о. Омелян Ковч

Так охарактеризував життя Омеляна Ковча поет Микола Галичко, присвятивши отцеві поему "Добрий Пастир".

Омелян Ковч – греко-католицький священник, але в першу чергу Людина, яка служить взірцем для усіх поколінь. Він був патріотом та відданим служінню Богові, а його віра залишалась незламною навіть у найскладніших життєвих ситуаціях.

Він народився 20 серпня 1884 р. у сім'ї священника у найбільшому гуцульському селі – Космачі Косівського району, що на Івано-Франківщині. Упродовж 1905-1911 рр. навчався в Римській колегії святих Сергія і Вакха. У 1910 р. одружився з донькою буковинського священника Марією-Анною Добрянською. Наступного року прийняв ієрейські свячення з рук єпископа Григорія Хомишина і розпочав душпастирську працю у Підволочиську, 1912 р. виїхав до Боснії, щоб служити серед українських греко-католиків в окрузі Прієдор.

Під час Першої світової війни отець Ковч повернувся в Галичину, на Рогатинщину, а в 1919 став капеланом Української галицької армії. Після об'єднання УГА з армією УНР під час боїв він потрапив у радянський полон, з якого йому вдалося втекти.

Повернувшись в Галичину, Ковч був арештований поляками та відправлений до концентраційного табору. Після звільнення із польського концтабору протягом 20 років Омелян Ковч жив і душпастирював в Перемишлянах. У 1922 р. його призначено парохом цього міста.

о. Омелян Ковч у колі студентів Колегії святих Сергія і Вакха, Рим 1907 р. Сидять, другий з ліва: О. Ковч, о. Л. Іванців, ЧСВВ, духовник (1907—1908). Інші, яких бачимо на фотографії: М. Лада, В. Держирука, П. Задворняк, М. Чернецький (стоїть у 1-му ряді зліва) Н. Полянський, Г. Казановський, А. Цьорох, С. Оробець, Т. Вергун І. Остап, І. Сабол, А. Мацієйович, Л. Катенюк, Д. Бахівський, І. Ляцко. Джерело: <https://uk.wikipedia.org>

На той час Перемишляни були містечком трьох національностей – української, польської, єврейської. Отець Ковч доклав чималих зусиль, аби допомогти українцям само ідентифікуватися: він залучив кошти на відбудову храму, за його ініціативою споруджені читальня "Просвіти" і кооператив у селі Коросні.

Польській владі діяльність та погляди українського священика не подобалися. У домі Омеляна Ковча часто відбувалися поліцейські ревізії (упродовж 1925 - 1934 рр. було проведено майже 40 обшуків), на пароха накладали короткотривалі арешти та стягували грошові штрафи.

Під час окупації Галичини радянськими військами у 1939 р. священик і надалі відкрито відстоював права людей, наскільки це було можливо боронив своїх сусідів. Часто парафіяни не розуміли свого пароха. Вважаючи, що настав

час помститися за кривди польського окупаційного режиму, вони робили спроби відібрати майно у поляків, проте отець Ковч засуджував такі дії, що їх заохочувала радянська влада.

Заарештований НКВД Омелян Ковч уникнув можливої смерті завдяки бомбардуванню на початку німецько-радянської війни - це дозволило отцю утекти з-під арешту.

Коли в Перемишляни увійшли нацисти й почали масове винищення євреїв, о. Ковч звернувся із закликом не співпрацювати з новою владою і не брати участі в антиєврейських акціях наперекір нацистським постановам, хоча за допомогу євреям нацисти карали смертю.

Виявом особистої мужності панотця було укривання євреїв, особливо дітей. Урятувати їх від неминучої загибелі допомагали фальшиві свідчення про хрещення, що присипляли пильність нацистів та поліцаїв. Хоч хрещення євреїв було небезпечним, усе ж о. Ковч свідомо й відкрито їх хрестив. До о. Ковча звернулося за різними даними від 600 до 2000 євреїв. Багато було серед них таких, які йшли на це без релігійних переконань, лише в надії на порятунок. Різні священники остерігали О. Ковча, радили публічно і громадою не хрестити.

Син Омеляна Ковча Мирон згадував, що він також просив батька, аби той утримався від хрещення євреїв: *"Я кажу татові, - чого ті жиди ще приходять, чей же бачать, що хрещені, що не хрещені - німці не беруть того до уваги, а вбивають усіх їх поголовно, мало того, що виловлюють давніше хрещених, аж до четвертого і п'ятого покоління жидівського походження, а тата їхні охрещення наражають на прикроці з боку німецької поліції"*.¹⁹

30 грудня 1942 р. о. Ковча арештувало гестапо. Допитували його у тюрмі на Лонцького у Львові. Від отця вимагали визнання вини і відмови від

¹⁹ За Божі правди і людські права. Блаженний священномученик Еміліан Ковч. – Саскатун. Канада, 1994 – С. 58.

подальшого хрещення євреїв, а також відмови від протестів засудження дій нацистської влади. Але він залишився несхитним.

Родина та знайомі робили все можливе, щоб звільнити його із в'язниці. До цієї справи навіть долучився особисто митрополит Андрей Шептицький. Але клопотання про порятунок о. Омеляна були безуспішні.²⁰

Після відмови підписати зобов'язання про відмову допомагати іншим о. Ковча в серпні 1943 р. перевезли до концтабору "Майданек" біля Любліна, де він отримав №2399. Перебування у концентраційному таборі він вважав місіонерством. Тут о. Омелян ніс зневіреним віру, надію, любов, ділився просфорою, сповідав, причащав, хрестив. Як духовна особа, він служив усім людям, незалежно від їхнього походження та конфесійної приналежності.

Отець Омелян в одному із листів до рідних писав: *"Я розумію, що стараєтеся про моє визволення. Але я прошу вас не робити нічого в цій справі. Учора вони вбили тут 50 чоловік. Якщо я не буду тут, то хто допоможе їм перейти ці страждання?... Я дякую Богові за Його доброту до мене. Окрім неба, це єдине місце, де я хотів би перебувати. Тут ми всі рівні - поляки, євреї, українці, росіяни, латиші, естонці. З усіх присутніх я тут самотній священник... Тут я бачу Бога, який єдиний та однаковий для всіх, незалежно від релігійних відмінностей, що існують між нами. ...Коли я відправляю Службу Божу, всі вони разом моляться."*²¹

В іншому листі до близьких він написав: *"Моліться за тих, хто створив цей концтабір та цю систему. Вони є самотніми, хто потребує молитов... Нехай Господь помилує їх"*.²²

²⁰ Там же – С. 61-68.

²¹ Блаженні новомученики: Омелян Ковч / Інститут історії Церкви Українського католицького університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ichistory.org.ua/2014/03/25/blazhenni-novomuchenyky-ugkts-omelyan-kovch/> (відвідано 04. 06. 2018).

²² Із листів о. Омеляна Ковча із концтабору // Церква мучеників / Ін-т Іст. Церкви; Катехитично-Педагог. Ін-т Львів. Богослов. Академії; Упорядник Олег Турій. – Львів: Монастир Св.-Іванівська Лавра; Свічадо, 2002. – С. 20.

За офіційними даними, в'язень № 2399 помер 25 березня 1944 р. від флегмони (гострого гнійного запалення) правої ноги.

Про отця Омеляна Ковча широкий світ довідався, коли Папа Іван Павло II проголосив його блаженним мучеником під час своєї подорожі в Україну. 9 вересня 1999 р.

Єврейська Рада України присвоїла о. Ковчу звання "Праведник України", а 2009 року його визнано покровителем усіх священників УГКЦ.

У Любліні Президент України Петро Порошенко взяв участь у церемонії закладення пам'ятної капсули під будівництво пам'ятника Праведнику України, Блаженному Священномученику отцю Омелянові Ковчу. 22.02.2019 р.

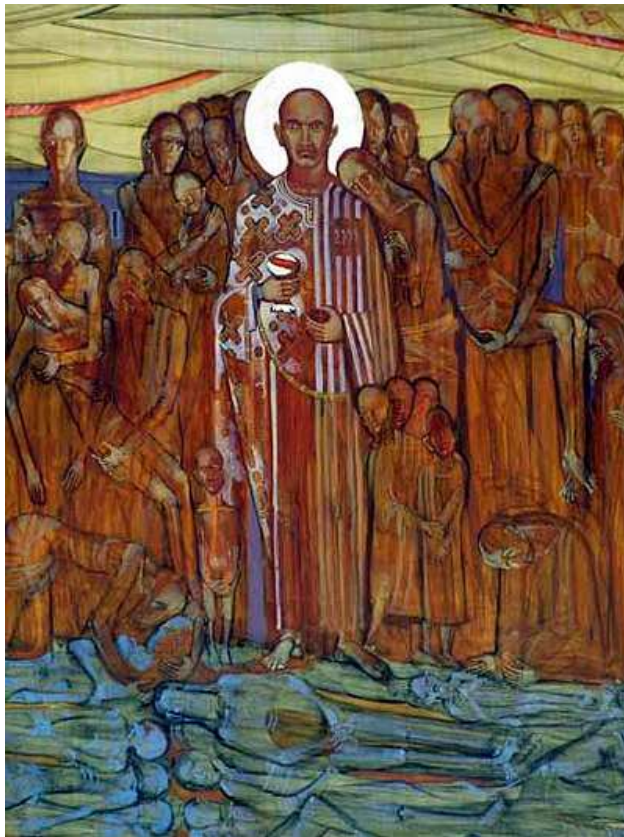
Джерело: <https://www.president.gov.ua/>

Про безмежну християнську любов до людей о. Омеляна Ковча Любомир Гузар, колишній кардинал УГКЦ, сказав: «Отець Омелян був сином і священником одного народу, загинув на землі другого народу, бо рятував синів і дочок третього народу».²³ Він же оголосив Блаженного Омеляна Ковча Покровителем душпастирів УГКЦ: «Якщо хочемо бути добрими душпастирями,

²³ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://kovch.com.ua/ua/omelyan-kovch/majdanek>.

маємо бути готовими, за прикладом Блаженного Омеляна, своє життя цілковито присвятити для служіння Богові і ближнім. Цей величний духовний урок має бути основою діяльності кожного священнослужителя, який вибрав цю місію за велінням Бога й свого серця.

Люди та церква про нього не забувають: у музеї "Тюрма на Лонцького" вшановують пам'ять про ув'язненого святого, у Польщі – зняли фільм "В'язень Майданека", а на Перемишлянщині – малюють ікони та лаштуються встановити пам'ятники.²⁴

**Ікона блаженного Омеляна,
подарована Любліну Українським католицьким університетом.**

²⁴ [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/12/21/10204/> (відвідано 04. 06. 2018).

Катерина Сікорська: людяність в часи жорстокості

Катерина Сікорська

Одна з понад двох тисяч історій українських Праведників народів світу – історія Катерини Сікорської з містечка Підгайці на Тернопільщині. У містечку Підгайці на Тернопільщині, де до Другої світової війни українці та поляки склали меншість до єврейського населення (3,7 тис. з 6 тис. загалом), під час війни розігралася типова для подібних містечок трагедія Голокосту.

Поселення в Підгайцях згадується у відомих сьгодніх писемних джерелах з 1397 року, то євреї – з 1552 р. За даними наукової експедиції Петербурзького єврейського університету, яка побувала у Підгайцях 1991 року, найстаріша мацева (надгробний камінь) на місцевому єврейському цвинтарі походить з 1647 р.

Однак наукова експедиція з Єрусалимського університету, що проводила пошукові роботи у липні 2011 р., віднайшла мацеву, датовану 1599 роком. Від середини XVI і до початку XX століття єврейська громада Підгаєць процвітала і на 1939 рік налічувала 3700 осіб.²⁵

4 липня 1941 року Підгайці окупували німці. Невдовзі було створено «Юденрад». Відомо, що створення такого єврейського органу самоуправління, який під страхом смерті змушений був виконувати всі накази окупантів, став нічим іншим, як проміжною ланкою у взаєминах між євреями та окупантами з метою системної ліквідації євреїв. Спеціальні нашивки з зірками Давида, аусвайси, страх смерті на кожному кроці – все це ставило їх у різкі рамки відчуження від поляків і українців. Завше при «Юденратах» створювали і єврейську поліцію, одним із керівників був адвокат Дорнфельд. Єврейська поліція збирала грошові датки і податки, допомагала у проведенні рейдів, вартуванні та конвоюванні до місць примусової роботи.

²⁵ Підгайці та Підгаєччина / Упор. С. Колодницький. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2012. – С. 207. – 768 с.

Загалом під час Другої світової війни у Підгайцях було проведено чотири масові акції винищення євреїв. Перша акція відбулась на свято єврейського Судного Дня 5702 року, тобто 21 вересня 1942 року. Отож того Судного Дня понад 1000 євреїв погнали на залізничну станцію і відправили у табір смерті Белжець.²⁶

Після тієї акції у Підгайцях створили справжнє гетто, зігнавши туди євреїв зі всього повіту. Посилаючись на спогади про примусове переселення підгаєцьких євреїв в гетто, професор Т. Гунчак пише: «Той процес був болісним і тривалим не тільки для самих євреїв, а й для нас, українців, які були їхніми сусідами».²⁷

Центр гетто розташовувався на т.зв. Старій Торговиці, якраз навпроти Успенської церкви, і зігнали сюди понад 4000 євреїв. Підгайчанка Ірина Гутор-Сікорська, відзначала, що якраз на колишній вулиці Старій Торговиці у межах гетто був двоповерховий будинок, в якому працювали члени «Юденрату» та єврейської поліції, через який контролювався вхід-вихід євреїв гетто у місто на 1 годину для закупівлі продуктів.

Друга акція розпочалась 30 жовтня 1942 року. В її результаті понад 1200 осіб були відправленні в той же табір Белжець.

Зима 1942-1943 рр. стала особливо важкою для в'язнів гетто. Головною проблемою залишалось переховування, бо всі розуміли – незабаром гетто буде ліквідоване.

26 Підгайці та Підгаєччина / Упор. С. Колодницький. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2012. – С. 207. – 768 с.

27 Т. Гунчак «Мої спогади-стежки життя». – К.: Дніпро, 2005. – С.-14.

Ірина Гуттор

Цінні відомості про життя та трагедію єврейської громади в галицькому містечку Підгайці подає у своїх спогадах, Праведник народів світу, – Ірина Гуттор-Сікорська (17. 01. 1930 р. – 20. 04. 2011 р.):

«В часи коли всіх євреїв загнали в гетто, до моєї мами Катерини Сікорської прийшла добра мамина подруга і сусідка пані Крессель, і попросила сховати її синів Леона й Адольфа від нацистських карателів. Мама зразу погодилась з проханням нашої сусідки. До війни ми були в дуже добрих відносинах з родиною Кресселів. Коли ми хворіли – вона, як лікар, завжди приходила на допомогу не потребуючи ніякої оплати, а це було дуже важливо, адже мій батько Євстахій Сікорський помер в 1936 році, і моя мама самотужки виховувала нас трьох доньок – Ірину, Христину та Марію.

Сини Кресселів завжди приходили до нас в гості. Часто ходили до їхнього батька в книжковий магазин і отримували від нього подарунки. Під час українських свят вони вітали нас, а ми їх поздоровляли з їхніми святами. Єврейська громада ставилась з повагою до українських та польських релігійних свят – виявляючи толерантність. Можна сказати – це був щирий вияв обопільної поваги і доброти.

Мама разом із своїм братом Іваном Луцівим викопали схованку в нашому домі в кухні під грубкою. З серпня 1942 р. по березень 1943 р. сини пані Крессель, Леон та Адольф (14 і 17 років) та сусід Мойше Кляр переховувались в нашому домі. В день вони сиділи в кімнаті, а на ніч перебирались у схованку. Я з мамою готовила їм їсти, прала білизну. Адольф завжди допомагав мені у навчанні (добре знав німецьку мову).

Для сина Мойше Кляра, Леона Кляра та багатьох євреїв з гетто, Катерина Сікорська ходила в село Вербів, де проживав умілець-художник, щоб виробити для них арійські документи з українськими або ж польськими прізвищами. Леон Кляр пережив Голокост з документом на прізвище Богдан Товпаш. Але з тими документами він таки потрапив до концтабору Аушвіц, бо

німці підозрювали по його зовнішності, що не може бути поляком чи українцем. Переживши концтабір, він приїхав до Підгаєць, і там його радянська влада звинуватила в тому, що він може бути колаборантом. Це ще одна незнана сторінка: навіть до тих євреїв, які чудом виціли, комуністи ставилися із великою підозрою, а деяких навіть розстрілювали. Леона Кляра запроторили на 4 місяці до тюрми в Бережанах, – реально за те, що він вижив! «Чому ти не загинув, як ти міг вижити, коли всі твої загинули?!», – запитував слідчий, – таке-от було ставлення до нещасних євреїв.

Навесні, в березні, 1943 року за доносом у дім Катерини Сікорської увірвалися Віллі Герман – Шарфюрер СС, Губерт Конен – голова Бережанської гілки Центрального Офісу Фольксдойче, Франко Раїнчук (Балицький).

Балицький бив мене гумовою палицею по голові, а Герман шкіряними рукавицями по лиці і допитувалися - де ховаються євреї. Я їм відповіла, що ніяких євреїв ми не переховуємо. Проводячи обшук і, простукуючи підлогу у кухні, знайшли схованку в якій переховувались Мойше Кляр, Леон та Адольф Кресселі. Їх арештували і відвезли у Тернопільське гестапо. Доля Мойше Кляра та братів Кресселів – невідома.

Потім улаштували засідку біля нашої хати й схопили мою маму Катерину Сікорську. Її відправили до в'язниці в Бережани, потім – у Тернопіль. У серпні 1943-го її засудили на публічному процесі та стратили.

На той час моїй мамі було 42 роки. Ми, неповнолітні доньки, – Ірина (13 років), Христина (10 років), Марія (6 років) залишилися сиротами, цілий рік ми жили самі, сподіваючись на повернення своєї мами, а потім до кінця війни виховувалися в родичів і знайомих. У 1995 році родина Клярів написала відповідне звернення до «Яд Вашем», в ньому є комісія щодо Праведників, і вони позитивно розглянули цей лист зі свідченнями»²⁸.

²⁸ Відеодокументи на електронному носії. Спогади Ірини Євстахівної Гутор. 2006 р. м. Підгайці // Фонд Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». - КН 107/69.

28 травня 1995 року Меморіальний комплекс Катастрофи і героїзму єврейського народу «Яд Вашем» визнав, Катерину Сікорську та її доньку Ірину Гутор (дівоче прізвище Сікорська) Праведниками народів світу.

Віллі Герман

27 січня 2010 року Указом Президента України В. Ющенком було нагороджено Ірину Гутор орденом «За мужність».

Шимон Редліх досліджуючи подальшу долю нацистських вбивць Віллі Германа та Губерта Конена писав: «Губерт Конен після війни жив у Німеччині, де його допитували, але жодного разу не засудили. Конен помер на початку сімдесятих... Віллі Герман після повернення до Німеччини був декілька разів затриманий американцями і французами, після чого повернувся до свого рідного містечка у Саарі і продовжив свою роботу слюсарем. Процес проти нього розпочався на початку шістдесятих. Він був засуджений на 10 років ув'язнення у 1966-му».²⁹

В 2010 р. Ірина Корпан представила в Канаді, а згодом і в Україні, документальний фільм про свою бабусю Катерину Сікорську «Бабуся, якої я не знала», у якому йдеться про те, як під час Голокосту українці, наражаючись на смертельну небезпеку, рятували євреїв від нацистських вбивць. «Я ходила тими підгаєцькими стежками, де ступали ноги моєї бабусі, я вдихала терпке повітря моєї Батьківщини, я будила в пам'яті інших людей спогади про неї. Подумки через світи та плин часу я розмовляла з нею. Чому вона зробила це? Чому наражала на смертельну небезпеку себе та своїх дітей? Чи мало для неї значення в цю хвилину те, що рятувала не християнські, а юдейські душі? Думаю, що ні. Відчувши жах, біль і розпач іншої матері, за дітьми якої полюють убивці, вона стала на тернисту стежку вселенського милосердя й любові та випила свою чашу до дна. Цей учинок слугує доказом того, що в житті кожного з нас є мить вибору,

²⁹ Шимон Редліх. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945 2-е вид./ Пер. з англ. — К.: Дух і літера, 2007. — 289 с.

ота межа, після якої – любов чи ненависть, життя чи смерть, вічність чи забуття».³⁰

Вчені довго намагалися скласти загальний портрет "праведників", аби краще зрозуміти їхню мотивацію прийти на порятунок.

Самуель Олінер, професор соціології з Університету Гумбольдта в США, засновник Інституту альтруїстичної особистості і просоціальної поведінки (Altruistic Personality and Prosocial Behavior Institute), також досліджував Рятівників. Подружжя Перль і Самуель Олінер (Pearl і Samuel Oliner), які взяли інтерв'ю у 406 Рятівників із 5 країн вважають, що усіх рятівників вирізняв альтруїзм, висока емпатія та відчуття співучасті.³¹

Це, на думку деяких дослідників воєнного періоду, доводить, що нехай мінімальний, але вибір існував і тоді: змиритися з ситуацією або ж чинити опір.

**Катерина Сікорська з своїм чоловіком Євстахієм Сікорським
м. Підгайці, 1929 р. Фонди НІМЗ «Бабин Яр» – КН-108**

³⁰ Ірина Корпан Бабуся, якої я не знала // Газета «Міст». – Торонто, 2010. – № 9.

³¹ Oliner Samuel, Oliner Pearl (1988), *The Altruistic Personality Rescuers of Jews in Nazi Europe*, New York.

Дочки Катерини Сікорської (Христина, Ірина, Марія).

Фото сер. 1940-х років Фонди НІМЗ «Бабин Яр» – КН-103

Леон і Адольф Креселлі. Особистий архів Михайла Гутора.

Мойше Кляр. Особистий архів Михайла Гудора.

BEKANTMACHUNG

Betrifft:

Beherbergung von geflüchteten Juden.

Es besteht Anlass zu folgendem Hinweis: Gemäss der 3. Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 15. 10. 1941 (VO. Bl. GG. S. 595) unterliegen Juden, die den jüdischen Wohnbezirk unbefugt verlassen, der Todesstrafe.

Gemäss der gleichen Vorschrift unterliegen Personen, die solchen Juden wissentlich Unterschlupf gewähren, Beköstigung verabfolgen oder Nahrungsmittel verkaufen, ebenfalls der Todesstrafe.

Die nichtjüdische Bevölkerung wird daher dringend gewarnt

- 1.) Juden Unterschlupf zu gewähren,
- 2.) Juden Beköstigung zu verabfolgen,
- 3.) Juden Nahrungsmittel zu verkaufen.

Tubenstein, den 24. 9. 42.

**Der Stadthauptmann
Dr. Franke**

OGŁOSZENIE

Dotyczy:

przetrzymywania ukrywających się żydów.

Zachodzi potrzeba przypomnienia, że stosownie do § 3 Rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Gen. Gub. z dnia 15. X. 1941 roku (Dz. Rozp. dla GG. str. 595) żydzi, opuszczający dzielnicę żydowską bez zezwolenia, podlegają karze śmierci.

Według tego rozporządzenia, osobom, które takim żydom świadomie udzielają przytułku, dostarczają im jedzenia lub sprzedają artykuły żywnościowe, grozi również kara śmierci.

Niniejszym ostrzega się stanowczo ludność nieżydowską przed:

- 1.) udzielaniem żydom przytułku,
- 2.) dostarczaniem im jedzenia,
- 3.) sprzedawaniem im artykułów żywnościowych.

Częstochwa, dnia 24. 9. 42.

Оголошення влади Генерального губернаторства від вересня 1942 року, в якому говориться про смертну кару за переховування євреїв, а також за продаж чи постачання для них їжі (фотокопія*)

* <https://www.germandeathcampsnotpolish.pl/multimedia.html>

Диплом Праведника народів світу Катерини Сікорської та її дочки Ірини

Фонди НІМЗ «Бабин Яр» – КН-103.

Посвідчення Праведниці народів світу Ірини Гутор про нагородження орденом «За мужність III ступеня. Фонди НІМЗ «Бабин Яр» – КН-104.

Христина Корпан-Сікорська(в першому ряду крайня з права), Ірина Корпан (друга з права у другому ряду) в гостях родини Клярів. Ізраїль, м. Нетанія. 2010 р. Особистий архів Михайла Гутора.

Лідія Кляр, Христина Корпан-Сікорська, Ірина Корпан у Саду Праведників народів світу в Єрусалимі. 2010 р.

Фонди НІМЗ «Бабин Яр» – КН-110.

Родина Бондаренків – рятівники Дашкевич Раїси Генріховної (Жогут Рахіль Генахівна) під час нацистської окупації м. Києва 1941-1943 рр.

Велика сім'я Бондаренків жила на Подолі недалеко від синагоги – на вул. Щекавицькій, 41. Їхня донька Людмила Чехова дружила з єврейкою Рахілью (Раїсою) Генріхівною Дашкевич, з якою працювала в парку культури і відпочинку «Березовий гай» на Куренівці. Чоловіка Рахілі призвали до армії. З трирічним сином вона жила на Сталінці, на вул. Совській, 12. Тут же жили і дві її сестри з дітьми, чоловіки яких теж воювали. Була у неї і молодша сестра 12 років. Евакуюватися сім'ї з 12 чоловік, що мала шість малюків, було складно. 29 вересня 1941 року. Ще жевріла надія, що кудись відправлятимуть. Але коли біля кладовища наказали роздягатися і забрали документи, всі зрозуміли – це кінець. Рахіль тримала на руках малюка. Ще до пострілу вона впала в рив і знепритомніла. Лежачи на трупах, вона приходила до тями, чула гавкіт собак, відчувала холодне тільце своєї дитини під собою і важкість трупів на собі. Сильний холод і страшний біль в голові і у всьому тілі примусили її ворухитися. Вона стала поволі виповзати. В тому місці яр виявився не дуже крутим. Чіпляючись за чагарники і траву, вона опинилася вгорі. Скривавлена, дісталася до найближчого будиночка, побачила на порозі стареньку і знову знепритомніла.

Три страшні дні невідомий рятівник ховав Рахіль в льосі, виходжував, поїв травами, дав їй одяг. Опам'ятавшись, Рахіль залишила будиночок. Куди йти? Місто стало чужим і страшним. Люди, яких вона ще недавно вважала друзями, лякалися її вигляду. Одні і на поріг не пускали, інші годували, давали одяг і скоріш випроводжали. Всіх скував страх. Залишалася надія на подругу Людмилу. Її батько, Іван Андрійович, ще за Громадянської війни рятував у себе в будинку єврейські сім'ї від погромів. Рахіль пішла на Поділ до подруги. Тут її прийняли і обігріли. Ризикуючи життям своїх трьох дітей, сім'я ділилася з нею останнім шматком хліба, ховала під час облав. Назвали її Раїсою. Іван, молодший брат Людмили, дістав довідку, що Раїса – українка. Членам сім'ї неодноразово доводилося ходити до поліції і підтверджувати її удавану національність. Людмила з дружиною Івана, Анастасією, ходили глухими селами міняти речі на

продукти. Часто, вже під Києвом, поліцаї забирали все, що вони виміняли. Перед самим звільненням Києва німці оголосили Поділ закритою зоною, і сім'я Бондаренко разом з Раїсою пішла на вул. Дорогожицьку, де тулилася в підвалі контори єврейського кладовища до приходу Червоної Армії. Пішли не всі. Коли поліцаї виганяли всіх з дому, старенькі встигли сховатися в підвалі. Івана Андрійовича поліцай ударив багнетом в живіт, а у Марії Фролівни гноїлася рана на нозі. Рятувало Раїсу те, що вона була блакитноокою блондинкою, не схожою на єврейку. Після війни Раїса Дашкевич працювала бібліотекарем, вийшла заміж за Давида Григоровича Зільмана.

Всій родині Бондаренко 1992 року присвоєні звання «Праведник Бабиного Яру» і «Праведник народів Світу». Наталія Чехова удостоєна звання «Почесний громадянин Ізраїлю».

**Врятована від розстрілу у Бабиному Яру Дашкевич Раїса Генріховна
(Когут Рахіль Генахівна)**

Спогади Бондаренко Наталії Остапівної Праведника народів світу,
Праведника Бабиного Яру. Фонд НІМЗ «Бабин Яр».

Б63 Гр. Б.Д
9 33 05 20.07.01

Республиканское общество еврейской культуры
ФОНД «ПАМЯТЬ ЖЕРТВ ФАШИЗМА»

Пр. Мир.
ст. 19.IV.99

✓ КАРТОЧКА ПРАВЕДНИКА МИРА

УЗЗ

УМ. 2002

ФІО Бондаренко Наталія Аностасівна Степанівна

Год и место рождения 1915 г. в. Жорновка

Национальность украинка

Образование до войны 10 кл.

Состав семьи во время войны муж - Бондаренко Иван Иванович,
дети - Владимир, Анна, Куч-Бондаренко д. Пр. 9.11.08.07, УМ.
семья мужа Иванова 2.4.17-18.87

г. Киев ул. Подпайкинская 2, 45/48, кв. 8

Место жительства во время войны г. Киев, ул. Шевченка 41, кв. 1

Место работы во время войны домохозяйка

Кого спасал Дашкевич Раиса Тихоновна, друг семьи

Где спасал в Киев, по месту жительства семьи

Какой срок период войны с 1941 по 1943 год

Домашний адрес и телефон г. Киев - 71, ул. Ротмисского 48/45, кв. 8

Дата заполнения 19 декабря 1991 г.

ОПИСАНИЕ СОБЫТИЙ.

Мой семья, семья моего мужа хоронит
 году фашистской оккупации в Киеве.
 Мы свидетели трагедии Бабыно Яра
 и лично лично спрашиваем вдове
 и помогаем семье евреев из соседнего
 дома доброты до Бабыно Яра, чтобы они
 вещи. Давайте мои документы все выдрили.
 В начале октября в наш дом пришла
 Раа, когда сестры мужа.
 мы вдовами её за свою родственницу.
 Удалось оформить её документы.
 всю войну были вписаны.
 Попытки по телефону, но по почте.
 Раа часто приезжала с сердцем моих
 материальных денег, они её очень любили.
 Она была такой красивой.
 Но только она по моим попыткам
 попыткам она платит. Расскажи о
 её трагедии или пришлось позднее

Подпись

Людмила Троицкая

Броварская ул. 1991 г. Зак. 3951, 700 грн., 24

Спогади Бондаренка Івана Івановича Праведника Народів світу та
Праведника Бабиного Яру. Фонд НІМЗ «Бабин Яр».

Отпр. в Л. В. ^{Б-83}
каб. д. 111
Дан. Л. В. Уст.

Республиканское общество еврейской культуры
ФОНД «ПАМЯТЬ ЖЕРТВ ФАШИЗМА»

Отработано

Пр. Мир. 5217
19.11.99 040538

V КАРТОЧКА ПРАВЕДНИКА МИРА

~~Мир~~ 1998

ФИО Бондаренко Иван Иванович
 Год и место рождения 1913 г. г. Киев
 Национальность украинец
 Образование до войны рабфак, строитель
 Состав семьи во время войны 8 человек
отец Бондаренко Иван Андреевич, мать Мария Ерамовна
жена Анастасия Степановна, сын Владимир, дочь Анна,
сестра - Людмила Ивановна, дочь сестры Наталья

Место жительства во время войны г. Киев, ул. Щековицкая, дом 41, кв. 1

Место работы во время войны после участия в обороне Киева - плен,
контракт из плена, работой на электростанции

Кого спасла Дашкевич Раиса Генриховна, подруга матери
сестры Людмила, дружины сельчан

Где спасал г. Киев, по месту жительства в семье

Какой срок период войны до 1943 года

Донашний адрес и телефон Киев - 71, ул. Ратманского 48/45, кв. 8,
тел 417-18-87, Подольский р-н

Дата заполнения 19 октября 1991 г.

ОПИСАНИЕ СОБЫТИЙ.

Когда я выехала из Киева и добралась до Киева, то увидела в доме Раису поздравившую меня сестру молоденькую, которая мне еще до войны.

Мне удалось с помощью моего друга переписать ей документы, где находилось ее имя - украинка.

Кодши в наших и даже пришло, это она украинка, но утеряла документы.

Вся черная оккупация жила одной семьей, даже горели, скудные уарт, не делая, что было нужно для семьи, всей семье.

Мысли, что можно поехать на так же было.

Подпись

Валентина

Броварская ул., 1991 г. Зан. 2953, 700 кв.м., 24

Облікова карточка врятованої Дашкевич Раїси Генріхівної.

Фонд НІМЗ «Бабин Яр»

Б-83
2-11/18.

**Республиканское общество еврейской культуры
ФОНД «ПАМЯТЬ ЖЕРТВ ФАШИЗМА»**

КАРТОЧКА СПАСЕННОГО

Имя Дашкевич Раиса Генриховна
 Год и место рождения 1911 г. гор. Белая Церковь
 Национальность еврейка
 Образование до войны среднее
 Место работы до войны Библиотекарь Парк культуры

Кто спасал Бондаренко Иван Иванович, Гехова Нагальма
Владимировна, сельчане ул. 8 км.

Где спасали в г.р. Киеве, в доме отца моей подруги Геховой
Модимины Ивановны по ул. Шевченковской № 41 кв. 1
Подольский район.

Войсковой срок годы войны 1941-1943 гг.

Образование среднее
 Место работы и должность исполнитель

Состав семьи муж - Зильман Давид Григорьевич

Почтовый адрес и телефон г. Киев-167, ул. Флоренции № 12-б кв. 123

Дата заполнения 19.12.1991 г. 517-21-90

Спогади врятованої Дашкевич Раїси. Фонд НІМЗ «Бабин Яр».

ВОСПОМИНАНИЯ ПЕРИОДА НЕМЕЦКОЙ ОКУПАЦИИ
1941 - 1943 гг.

Я, Дашкевич Раиса Генриховна, 1916 года рождения, не могу рассказать о тех страшных днях фашистской оккупации нашего города Киева - перехватывает дыхание, душат слезы. Решила написать о самом страшном, что довелось испытать мне, чудом оставшейся в живых, видившей весь ужас трагедии тысяч расстрелянных мирных жителей - детей, женщин, стариков в Бабьем Яру.

48 лет я ношу эту боль в своем сердце, старалась заглушить её по той причине, что все эти годы жила не по своей фамилии, имени и отчеству, ведь существовала в нашей стране такая обстановка, что никто о таких как я не думал и не интересовался, как же мы могли выжить и выйти из этого ада.

В самом начале войны моего мужа призвали на фронт и я с 3-х летним сынишкой и две мои сестры, мужья которых тоже ушли на фронт, одна - с двумя, вторая с тремя детьми жили на Сталинке, ул.Совская № 12 у мамы и папы, с ними жила еще наша маленькая любимая сестренка 12-ти лет, а брат 1923 г.рождения учился в Василькове в летном военном училище /числится пропавшим без вести/.

Бои уже шли в Голосеевском лесу. Эвакуироваться семье из 12 человек, в которой 6 малышей не было возможности. И вот это страшное число - 29 сентября 1941 года, когда я потеряла всех родных, черной нитью проходит через всю мою жизнь сквозь сердце, как страшный сон. Шествие было страшным - поток из тысяч обреченных на смерть людей двигался к Бабьему яру. Еще теплилась надежда, что будут куда-то отправлять, что не могут расстрелять такую массу людей, но когда приказали раздеваться и подвели нас

- 2.

к этому яру - нашей могиле, все поняли - это конец. Люди сходили с ума, поднимались волосы, вопли и стоны, невозможно описать. Я как и все матери держала на руках своего сыночка, видно упала потеряв сознание, не помнила уже ничего, много раз приходила в себя, вроде ощущала, что жива, слышала лай собак, ночь, чувствовала холодное тельце своего ребенка подо мной и тяжесть трупов на мне и опять впадала в беспамятство. Сильный озноб и страшная боль в голове и всем теле, заставили меня пошевелиться и я стала выбираться наверх. Моим счастьем было, что не очень крутым оказался с этой стороны яр, цеплялась за кустарники, траву и как-то выползла. Добралась до домика, постучала и на пороге дома увидела старушку, испуганную моим видом, и опять потеряла сознание.

Три страшных дня она прятала меня в погребе, конечно очень рисковала, немцы обходили расположенные вблизи дома и если находили прятавшихся, всех расстреливали. Я металась в агонии, а она добрая моя первая спасительница отпаивала меня травами, смазывала исцарапанное тело, кормила как маленького ребенка. Уговорила, что ты на еврейку не похожа, молодая и жить тебе надо, одела меня и вот через три дня покидаю этот домик, не зная, что предстоит дальше - смерть или жизнь.

Вспоминаю всех друзей и товарищей, а выбрать нужно одного друга, кто бы приютил, не побоялся, везде объявления висят - кто скрывает жидов будут расстреляны. Долго бродила по своему родному городу, а он был чужим и страшным, боялась постучаться к тем людям, которые еще недавно были друзьями, к некоторым решила пойти, одни пугались моего вида и на порог боялись пустить, а другие накормили и что-то из одежды дали, ведь надвигалась зима, ночлега не предложил никто.

Оставалась надежда на мою сотрудницу Бондаренко Людмилу Ивановну, с которой подружилась, мы работали вместе на Курневке в парке культуры и отдыха "Березовая роща". Семья её состояла из 8-ми человек: она с дочерью 15-ти лет, отец - Бондаренко Иван Андреевич, мать, брат - Бондаренко Иван Иванович с женой и двумя малолетними детьми. Проживали все в своем доме на Подоле, Щекавицкой № 41. До войны я бывала в этой семье, знала их доброе отношение к людям, гостеприимство. Очень многие на Подоле люди знали их отца, он еще в 1919-20-х годах спасал у себя в доме еврейские семьи от погромов. У них я и нашла спасение, они приняли меня в свою семью, все вместе переживали эти страшные годы - холод, голод, ходили менять вещички на хлеб и часто, истерев ноги до крови, пройдя 100 километров по глухим селам, возвращались ни с чем, т.к. под Киевом полицаи забирали всё.

Самым страшным были облавы, пряталась в подвале, испытывала ужас, когда думала какому риску подвергаю всю семью. Нужен был документы, что я украинка и такой документ я получила, благодаря брату моей подруги и его товарищу, он появлялся всегда внезапно, они о чем-то говорили, куда-то уходили, мы догадывались, что он связан с партизанами, знали только его имя - Жора, а в один из дней в 1942 году немцы его выследили, когда он пришел к матери в дом по Щекавицкому тупику около хлебозавода, он выскочил в окно и тут же был расстрелян.

Приближался 1943-й год, партизаны расклеивали листовки, что близится час освобождения, а немцы свирепствовали, угоняли людей в Германию, расстреливали. Подол объявили запретной зоной и мы ушли в чем стояли на Дорогожицкую, где прятались в подвале. Киев польхал и взрывался, немцы отступали, а наши души ликовали, дождалась мы освобождения 6 ноября 1943 года.

- 4.

Возвратились на Подолье на Чекавицкую, где с болью в сердце пришлось оставить стариков - они не могли передвигаться и только просили нас - спайсайтесь сами и детей спасайте. Как они могли выжить предств - вить было невозможно, опухшие от голода, мать с гноящейся от вен ногой, у отца рана в животе - полицай ударил штыком, когда выгонял их из дома, пошел выгонять других, а они спрятались в подвале.

Залечивались раны от пережитого в Бабьем яру, молодость возвращала меня к жизни. И давно нет уже моей старшей подруги Бондаренко Люси, её отца и матери, светлая память о них всегда в моем сердце. А самыми близкими мне и родными стали - её дочь Чехова Наталия Владимировна, брат - Бондаренко Иван Иванович и его жена Наталия Остаповна. А ужас прожитого мной в молодости дал знать о себе с возрастом, перенесла за эти годы 6 полостных операций и самую тяжелую в 1984 году, шесть раз под общим наркозом отразилось и на памяти, годы что-то стирают, может что забыла, не все описала, но самое страшное никогда не забудется.

Мои воспоминания - исповедь, тогда в далеком 1941 году, молодой женщины, расстреляной фашистами 29 сентября вместе с маленьким сыном и всей семьей, до сих пор не понимающей, где взяли силы, как осталась жива выйдя из могилы. Ответ один - люди, их помощь, доброта и сочувствие. И всем этим людям моя безмерная благодарность и низкий поклон.

Спасибо Вам, что прочтете эти строки, спасибо за то, что настало время, когда Вы можете воскресить память о безвинно погибших, память которую храним мы и будут чтить наши потомки, знать историю нашего народа,

Мы, пережившие страшные годы фашистской оккупации, живые свидетели трагедии Бабьего яра, помогли выжить в те годы молодой женщине - Раисе /в настоящее время Дашкевич, в один день потерявшей ребенка и всех родных. Мы поступили так, как поступил бы каждый честный человек. Все, что она вспомнила и описала ужасная правда тех лет, правда незабываемая, горестная, страшная.

Бондаренко Иван Иванович *Бондаренко* 417-18-87
 Бондаренко Наталия Остаповна *Бондаренко*
 прож. г.Киев-71, ул.Ратманского 1/8 кв.8.
 Чехова Наталия Владимировна *Чехова*
 прож. г.Киев-114, ул.Вышгородская,36 кв.53. 430256-47

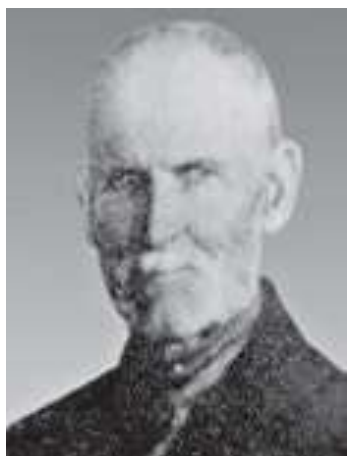
Родина Бондаренків

Л. І. Чехова

Н. В. Чехова

І. А. Бондаренко

М. Ф. Бондаренко

І. І. Бондаренко

А. О. Бондаренко

Родина Андрієвських рятівники Соколової (Кисляр) Голди Шаївної та Дороценківської (Соколової) Лариси Григорівної під час нацистської окупації м. Києва.

До війни Андрієвські дружили з сім'єю глухонімих Соколових. Григорій Хрисанфович Соколов був шевцем, його дружина Голда Шаївна, уроджена Кисляр – кравчиною. Їх донька Лариса – однолітка Інни, доньки Андрієвських.

29 вересня, всупереч наказу німців, Соколови не пішли до Бабиного Яру. Григорій Хрисанфович привів дружину і доньку до Євгенії Андрієвської, яка заховала їх в льосі. Періодично вони ходили до брата Григорія – Михайла Соколова, який мешкав неподалік. Григорій Хрисанфович відвідував свою сім'ю, приносив продукти.

1943 року він довго не з'являвся на вул. Павлівській, 25, де ховалися дружина і донька. Стурбована Голда Шаївна пішла до себе на квартиру на вул. Леніна, але була схоплена поліцаями і розстріляна на розі вулиць Леніна і Чкалова (нині Б. Хмельницького і О. Гончара).

Лариса жила у Андрієвських до самого звільнення Києва, а Інна допомагала матері ховати свою подругу. Пізніше її забрали до себе і виховали дядько – Соколов Михайло Хрисанфович – і його дружина Єлизавета Гнатівна.

Після війни Лариса закінчила торговий технікум, була директором магазину. Євгенія Василівна Андрієвська працювала у відділі кадрів заводу «Червоний гумовик», її донька Інна, яка стала Шаповаловою, була бухгалтером фабрики іграшок. 1998 року їм було присвоєно звання «Праведник Бабиного Яру» і «Праведник народів Світу».

Спогади Євгенії Андрієвської. Фонд НІМЗ «Бабин Яр»

р. 9:49 от. 18.06. 98г. А-37

ЕВРЕЙСКИЙ СОВЕТ УКРАИНЫ

ФОНД "ПАМЯТЬ ЖЕРТВ ФАШИЗМА"

Пр. Леурт Б.С. №8318 от 28.02.99г.

отработано

Л. У. Андрієвська
Отці - Саборацький
Умер 2007г.

КАРТОЧКА ПРАВЕДНИКА

Ф И О Андрієвська Євгенія Василівна

Год и место рождения 1908г., город Киев (1903.)
Григорьевски..

Национальность Украинка

Образование до войны среднее (гимназия)

Состав семьи во время войны Мать: Андрієвська И. А. 1906г. р.
дочь на фронті

Дочь: Андрієвська Ірина Іванівна 1937г. роулу 9г.
г. Пр. 908.0515, у 07г. г. Киев, ул. Васильковська 2, 24 кв 89

Дочь: Андрієвська Людмила Іванівна 1943г. роулу 12г.

Место жительства во время войны г. Киев, ул. Ставровська
(Бурмистенко) дом № 25, кв 51

Кого спасал Сорокову (Тисляр) Голду Іванівну и
ее дочь Марію Сорокову (Дороженковичу)

Где спасал в г. Киеве, по ул. Ставровської (Бурмистенко)
дом № 25 кв 51

Какой срок с ноября 1941г по август 1943г.

Домашний адрес и телефон г. Киев-40, ул. Васильковська,
дом № 2^а, кв № 89 тел. 264 14.09

Дата заполнения 17 июня 1998г

ОПИСАНИЕ СОБЫТИЙ.

Я Александр Александрович Шибанов пишу со слов своей матери Александры Евгеньевны Васильевны, так как она не могла писать по состоянию здоровья (сн 40 лет).

Отец: Соколов Григорий Александрович уроженец Гродненской губернии при Союзе приехал в Ленинград в 1938 году. Мать: Соколова Александра Ивановна уроженка Ленинграда при Союзе. У них было двое детей: сын Иван и дочь Елена. В 1941 году они переехали в Ленинград. Мать работала на заводе. Отец работал на заводе. Они жили в доме № 12 по улице Ленина. В 1942 году они переехали в дом № 12 по улице Ленина. В 1943 году они переехали в дом № 12 по улице Ленина.

В 1943 году в Ленинграде было очень тяжело. Мать работала на заводе. Отец работал на заводе. Они жили в доме № 12 по улице Ленина. В 1944 году они переехали в дом № 12 по улице Ленина. В 1945 году они переехали в дом № 12 по улице Ленина. В 1946 году они переехали в дом № 12 по улице Ленина.

В 1947 году в Ленинграде было очень тяжело. Мать работала на заводе. Отец работал на заводе. Они жили в доме № 12 по улице Ленина. В 1948 году они переехали в дом № 12 по улице Ленина. В 1949 году они переехали в дом № 12 по улице Ленина. В 1950 году они переехали в дом № 12 по улице Ленина.

В 1951 году в Ленинграде было очень тяжело. Мать работала на заводе. Отец работал на заводе. Они жили в доме № 12 по улице Ленина. В 1952 году они переехали в дом № 12 по улице Ленина. В 1953 году они переехали в дом № 12 по улице Ленина. В 1954 году они переехали в дом № 12 по улице Ленина.

Паспорт П-МАН73278
выдан 6 сентября 1977 г. ОБХ
Александровской районной комиссии
г. Москва.

Подпись Александровской районной комиссии
№ 12 по ул. Ленина
УБМТ. Москва. 17 июля 1988 г.

Спогади Інни Шаповалової (Анрієвської). Фонд НІМЗ «Бабин Яр»

ЕВРЕЙСКИЙ СОВЕТ УКРАИНЫ
ФОНД «ПАМЯТЬ ЖЕРТВ БАБЬЕГО ЯРА»

V КАРТОЧКА ПРАВЕДНИКА

Пр. Б. Я.
Р. N 33
от 20.07.2001 г. 2010.

Ф И О Шаповалова Инна Ивановна (р.в. Анриевск)

Год и место рождения 9 января 1934 года город Рига

Национальность украинка

Образование до войны

Состав семьи во время войны мама (Анриевск) П.

сестра (Анриевск) Р. П.

Место жительства во время войны г. Рига

ул. Гавлевская N 28 (Бурмишненск)

Кого спасал Соколовя (Киев)

Тонда Шакина, Соколовя Лариса

Где спасал г. Рига

Какой срок с ноября 1941 г. по август 1943 г.

Домашний адрес и телефон г. Рига

ул. Балзотя N 68 кв. 113 532-33-61

Дата заполнения

ОПИСАНИЕ СОБИТИЙ.

Я Шаповалова (Андреевна) Юлия Ивановна
 (доха Андреевской Евгении Васильевны)
 родилась 9 января 1934 г. в г. Киве.
 Я жила в селе Глухоничих Соколовых у деду
 Трину и теть Танду и их дочь Марису,
 мою ровесницу, которая была по имени
 Маркой, по имени Танду она была по имени на
 на куку. Танду Танду была партизанкой и
 ушла моей маме и мне и они дружили
 с моей мамой, они ходили к друг другу
 в лесам. Хорошо было как маме Юлии
 в Киве. Утром утром и утром и
 умерла, Танду у нас сестра Танду с
 Маркой. Моя мама мне сказала, что они
 были вместе с маме, но Танду, никому об
 этом не рассказывала так как они были
 евреи и немцы забирали евреев и расстреливали
 Танду на улице немцы убила Танду, обложи
 и немцы Володя и убили их потом в
 Германию, моя мама сестра Танду
 Танду и Марку в погреб и не погреб
 сестры, Танду и немцы сестра Танду.
 Киве на улице было тихо и немцы много
 не было мам с Марисой ушли в сад
 и Танду Танду выкорич из погреба партизан
 Светили. В воздухе. Времь ей времь они
 уходили для нас в партизанском силах,
 деду Трину, партизан Танду ей маме
 на переломной улице (уходит через вр)
 Деду Трину приходил к маме Танду Танду
 их и приходил Танду. Потом Танду Танду
 она было не приходил и Танду Танду Танду
 и Танду Танду к себе домой. Узнала
 в Танду Танду. Больше Танду Танду к маме
 не приходил, больше с ее не было.
 Танду была партизанка - ее расстрелили
 прямо на улице, так говорили маме

Подпись _____

маз маму. Лариса осталаась жить у нас.
 А потом её забрали родственники,
 сестри Тришч и она жила у них.
 Но мач с Ларисой дружили до сих пор
 ходили друг к другу в гости.
 Сейчас в живых ма Трошчине
 на ул. Бандука № 68 кв. 113
 телефон 532-33-61.

Паспорт № 00294994
 выданный 16 декабря 1999 года
 Ратутинским РУТУ ВВД
 Украина в городе Киве.

Євгенія Андріївська

Інна Шаповалова (Андріївська)

Родина Бобровських – рятівники Рувима Штейна під час нацистської окупації м. Києва.

Рувим Штейн з матір'ю Рахіллю Михайлівною і шестирічною сестрою Марією жили на вул. Китаєвській, 14. Рахіль Михайлівна була робітницею на взуттєвій фабриці, Рувим навчався в школі № 122.

29 вересня всі вони йшли з колоною до Лук'янівського кладовища. Не доходячи 250-300 м, люди зупинилися: німці відлічували по 100 чоловік і групами відводили за кладовище. Відбирали документи, цінності і речі, потім знімали верхній одяг і скидали його у величезну купу.

Чоловіків, і молодих, і старих, відводили на розстріл до Бабиного Яру. Напівроздягнених жінок і дітей заганяли до машин із закритим кузовом і відвозили туди ж. Рувим, розлучений з матір'ю і сестрою, йшов в колоні приречених і думав про втечу. Коли до Бабиного Яру залишилося не більше 150 метрів і вже було чути крики і постріли, він непомітно вийшов з колони і сховався в кюветі. Потім заліз у водостічну трубу під шосейною дорогою і пролежав там до темноти. Вночі кладовищами і городами Рувим повернувся додому. Дорогою зустрічав єврейські сім'ї, які йшли на Сирець, говорив їм, що там розстрілюють, але ніхто йому не вірив.

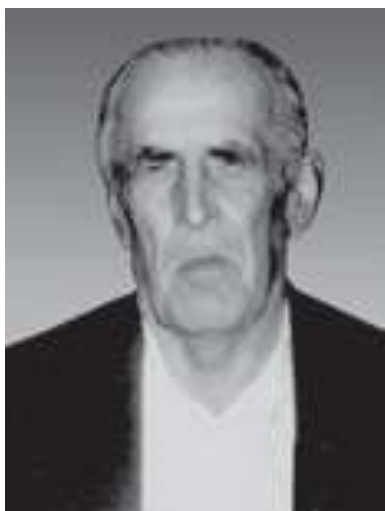
Цілий тиждень він не виходив зі своєї квартири. Потім залишив будинок і ночував де трапиться.

У жовтні Рувим пішов до своїх шкільних друзів, Миколи і Михайла Бобровських, на вулицю Шкільну, 56. Вони вважали друга загиблим. Їх мати, Марія Опанасівна, нагодувала виснаженого підлітка і вклала спати. Бобровські мешкали в приватному будинку біля озера, поряд з високою горою, де було вирито печеру. У ній Михайло, Микола і Оля Бобровські ховали Рувима під час облав. У сім'ї Бобровських Рувим прожив півтора місяці, але далі наражати на ризик своїх друзів не міг.

Михайло Бобровський через сина директора школи № 122 Юрія Танського дістав для друга свідоцтво про народження на ім'я Медведенка Володимира Сергійовича, українця. З цим документом Рувим одержав «аусвайс» і почав працювати на вокзалі прибиральником. За два тижні він пішов з Києва, перейшов лінію фронту і, рухаючись сільськими дорогами, зупинився в селі Азаровка Брянської області.

У жовтні 1943 року Рувима призвали до армії. У боях за звільнення Прибалтики він був важко поранений, потрапив в полон і був звільнений в травні 1945 року. 1946 року Рувим демобілізувався і оселився у родичів в Баку, де трудився ливарником. 1951 року повернувся до Києва, закінчив Інститут фізкультури і працював вчителем в своїй же школі № 122. Став відмінником народної освіти України, одружився, виростив трьох дітей та онуків.

Всій сім'ї Бобровських 1992 року присвоєно звання «Праведник Бабиного Яру» і «Праведник народів Світу».

М.Д. Бобровський

М.Д. Бобровський

О.Д. Бобровська

М.О. Бобровська

Р.І. Штейн

Спогади Бобровського Михайла Дмитровича Фонд НІМЗ «Бабин Яр»

Пр. 5.9.
Б-69 20.01.92

Пр. Мир.
07.04.05.92

Уол.
2003

Дієвий

КАРТОЧКА ПРАВЕДНИКА МИРА

ФІО Бобровський Михайло Дмитрович

Год и место рождения 17 XI 1927 г. г. Киев

Национальность Украинец

Образование до войны 6 классов 122 ср. школы

Состав семьи во время войны

Бобровський Дмитро Васильович - брат

Бобровський Марія Франківна - мати

Бобровський Ніжана Дмитрівна - сестра

Бобровська Ольга Дмитрівна 1935 г. сестра

1 - Емалічина / Алексав. 1922 г. мати

Место жительства во время войны г. Киев ул. Миславская 5

Место работы во время войны не работал

Кого спасал Шестна Рубіна Израйлевна

Где спасал г. Киев по Корженюка Миславская 5

Какой срок с 7 сентября 1941 г. по 18 ноября 1941 г.

Домашний адрес и телефон Киев БЗ. пер. Квітко. Особняк 7

Дата заполнения 30 XII 1991 г.

ОПИСАНИЕ СОБЫТИЙ.

Э. Габровекий Мекхаш Димитров о своем брате Габровеке Немешаш Димитрове перед Отечественной войной дружил и учился в одной школе со Штейном Рубином Израйлевичем, он часто бывал в нашей семье и мы его уважали как хорошего товарища. Когда началась война наша дружба еще более окрепла, вместе помогали решать все трудности и тревожащие дни. Немешаш на то, что год Красный был утвержден в городе, так как наша местность находилась под угрозой захвата немцами, все же сам бежал в Москву. Штейн Рубин вместе с матерью и сестрой переехали жить в г. Киев и перед воздушными бомбежками в декабре 1941 года Э. и мой брат Немешаш не зная адреса его пребывания. События, которые были интересны на улицах и заборках нас привели в сборе всех евреев 29 сентября у Давыдовского рынка, еще ночью и там все было, погараживались всеми, кто был, наша семья бежала за евреев с Штейном, но где она и где в конце никто не знал. По приказу Коробача - Кирилла - Манашича хранились в тайне его т.е. Штейна Рубина бежал после 29.9.41. тайно некоторые утверждали, что его поминье расстреляли на Белогородской площади в Киевце в Киевце. Все это от того, что евреев всех расстреливали утром и до нашей семьи, но мне кажется верным, что Штейн Рубин действительно бежал от расстрела. Немешашо раз был в городе бегун как партизан и участвовал в освобождении евреев и арестованных, но так же евреев эвакуируемых от расстрела. Промо более недавно после 29.9.41. когда стало известно, что немцы в г. Киев, все же поехали, но Штейн Рубин остался в г. Киев, и на пороге г. Киев наш Рассел, как мы его звали, вид у него был тревожный. Этот был очень не на осеннюю. Мы наша семья, Э. брат, сестра и мать все образовались, и тут же, его родители, папины, мамини и приняла решение, что будем эвакуироваться, а 1941. 1941. 1941. 1941. 1941.

своей фами, увеличше и подалше от людей
 несколько раз полиция проводила обыск,
 мы каждый раз прятали Рувима в пещере
 вырытой под горой, прегали под старыми
 вещами. Мне иногда приходилось обьав
 в городе и смугайто я встретил [Франского
 Юрия, сына директора 122 ш, где мы
 учились, и попросил у него нашей науче
 документ или метрическую запись, в тот
 же день мы пошли на Ягод, где сейчас
 находится спортивная школа и Ч, до
 войны, там была средняя школа и тогда
 в канцелярии в здании где был, сейчас
 с рождеш на имя Михеило Владимира
Сергеевича 1926г. рождеш, я крише и дал Ровме
 было моего рождеш и метрику енаше.
 Гэссе в переде вонгаре и надре мевше нагори
 у нас в школе Штейн РИ. Он стал гостя говорить,
 что хочет чити, потому что енаше и так не должи
 предоматв, т.е. поворгавт нашу енаше енаше.
 Сколько мы его неговаривали, него непомо.
 Мало собрана Ровм, енаше поветше дала на
 дороге харч, и переире енаше его и енаше
 благо, куда же ты пойдеш? Он сказал что енаше
 теломо один путь - то по бездорожью от
 села к оау к мени енаше, к нашему
 он учил и встретилше с нами
 пшвыи и здоровы, только в 1957 году
 и дружи по сей день
 Ягоднше: Гадра

Б-84

Республиканское общество еврейской культуры
ФОНД «ПАМЯТЬ ЖЕРТВ ФАШИЗМА»

КАРТОЧКА СПАСЕННОГО

Ф.И.О. Штейн Рувим Израйевич
 Год и место рождения 15 января 1926 года г. Кагарин Вишневский об.
 Национальность еврей
 Образование до войны закончил 7 классов 122 сс
 Место работы до войны Трамвайнокабельная УМТ - металловик
 Кто спасал Боброевич Марии Яковлевна
Боброевич Наталья Дмитриевна
Боброевич Михаил Дмитриевич
Боброевич Ольга Дмитриевна
 Где спасали г. Киев пос. Корсетаеве. ул. Школьная 5
 Какой срок с 7 сентября 1941 г. по 18 ноября 1941 г.
 Образование Киевский Государственный институт физико-математич.
 Место работы и должность преподаватель
г. Киев - Харьковской р-н сс. ДТЗ - учитель физик. предмета
 Состав семьи Штейн Фридриха Львовна - мать
Штейн Эдуард Рувимович - отец
Штейн Анна Рувимовна - дочь
Штейн Лия Яковлевна - дочь
 Домашний адрес и телефон г. Киев - 45 ул. пос. Корсетаеве
ул. Агасовая 4
 Дата заполнения 30 XII 1941 г.

ОПИСАНИЕ СОБЫТИЙ

12 и 1941 года последние воинские подразделения Краевой армии покинули гор Киев. Самые последние мамы Штепек Раиса и Москайлово 1903 г. рож., родные сестры Марии Израйлевны Штепек - в.с.б. и Штепек Рувим Израйлевны - 15 лет сестры в эвакуированном в г. Харьковском городе и там же по адресу ул. Мельникова (угол Губовицкой) в артиллерийском здании авиационного завода, горючего и продовольствия - квартиру эвакуированная из прифронтовой полосы р-н Корсеньеве - Пидорова - Москайлова где она проживала по ул. Кестелевской 19. Чела работала на фабрике "Самобезопасная" работала и на летние каникулы работала автомехаником в Придольной школе Ул. Торговой. 25 и 1941 после известия о взрывах здания и пожара на Крестовине в городе было введено чрезвычайное положение (комендантский час) в это же время танкострелами были выведены в движение, чтобы в Харьков на 29.12.41 в р-н Луквиновского кладбища всех евреев города Липки вместе с самого раннего утра вывели по улице Армянской - Мельниковой - Губовицкой - Луквиновской и прилегающих улиц. Нами очень как и все евреи города Киева собирались идти со всеми до вокзала из дома мне удалось узнать от некоторых граждан, что евреи на эвакуацию в Палестину - о радостной вестью от гол. мамы, но она и слушать не хотела и не верила, это могут реализовать только невинных людей - жену и маленьких детей. Со еврейского комитета документально сфотографировали дом вместе с ней и ее родственники на тот момент сестры и дочери на вынос эксорта. Не дожидаясь до кладбища еврей 200-300 потом людей отставали Корсеньевскими со еврейской и назвали танкострелами отставала на 100-200 метров и группами уехали за поворот дальше за кладбище, за последующими поворотами ехали большими группами отставали от танкострелов по дороге; прибывшие и гол. маме еврей позвали на кладбище унизительно издевательству.

1) собирали документы, ценности, вещи. Были те в колее, были на вынос документов, документы на вынос и на вынос сзади верхнего скотчу и сбрасывали на землю, куда туда же выносили узлы, корзины, затем из корзины и подростки стариков, мамы идут вместе.

4. Застыли из лутыши и куростков, стариков, которые могут
 жадно коммисаровали грунта в колесиках и шинах
 с колесными колесами сдвинули и бабулю дру
 на раскаты. На следующий этап - пилорама и
 машин и детей, стариков загнали в машинки с
 зашитыми куростом и свозили в Батальон.

Это творилось в таком же трудном смысле. Между
 нас, пресловутых матерей о пощаде детей, любовь и готовили
 не только никому. В том же, я разлучил с мамой
 и сестрой навсегда их увезли наверх в душевнике, а маму
 в струю и повали в Батальон. С первого шага, я начал
 искать людей возможности сблизить из колесика, но как и
 какие образы. Не тут и ездили наверх в колесиках
 восточными пилорама и когда до Батальона.

не более 150-200 м (крики и восторги были слышны), [я
 незаметно бросил из колесика и выскочил в юбок и
 прыгнул в водосточную трубу по шоссейной дороге и
 проехал там, и колесика выскочил, но долго, пока куростом
 гаете проходите иисана, затем вылез когда никого не было
 и грядущие и сгорели вернулись обратно в город.]

Врем е слышали все эти шумы, я слышал всего, что
 случилось приключением идурик на смерть людей, но
 никто не поверил моего приключения. [Целую неделю
 швырял из квартир и прыжки, и после того когда я
 чашки это кто-то открыл открыл сварку двери,
 а со 2го этажа по водосточной трубе выскочил и удман
 и башки никому дома не возмущался.] Куды идти и
 это делать? Каждый день, наша была там я начал уже
 немало, но наступили холода и я решил, что у меня есть
 верное средство - творится с матерью я дружил и учил
 в одной школе №22, в семье которой я часто бывал - это
 семья Федоровых Николая Дмитриевича и Вал. Николая
 Дмитриевича - 14 лет. Когда стало холодно, я поехал
 в дверь, мне стучали. Федоровы, не с мамой и сестрой
 пришла мама Федоровых Мария Федоровна.

Гостиний дач у озера с Финской горой, где была в
 ней вырыта пещера, в которой прогалов семей с
 обстрела, меня сжигали и ударыли с исторических
 глаз, где я находилась у него там 1,5 месяца.
 В начале мая 1941 года, я не имея возможности спастись
 камью Гостровских, решила уйти с них и прожитая
 к маме друга, мене повезло. Там же встретил отца
 есаульевича на 7 шоссе Финского Шриль Веркина - сын
 директора 124 школы, он взял у него свидетельство о рождении
 на имя Шведского Владимира Сергеевича 1926г. рождения
 ушаинца. Стал документом и имел работу 2 недели
 на Вязале (уборщиком) и мене выдали карту Андреева моя
 работничина. Странноправившись к ряз Восток, неслучайно увидела
 по направлению к брату, за декабрь, январь, февраль 1942г.
 прешел более 450км на ослам и бездорожье в Брянскую обл.
 Колумоговской и раддевой стороны не заморз, попутным
 мной в турму на дороге колхозники и отвели меня в
 село Азарьин и отределили мене на работу истопником
 в котлозе. Противя я у Мартына Андрей Сергеевича
 матери 4 детей, муж был на фронт. В декабре 1943 года
 был призван в Советскую армию, участвовал в боях за освобожд.
 Прибалтики с 11/1944г. по 11/1945г. 25/11/1945г. 4 год служил
 в Латвии был командиром в гонимы, попал в плен и освобожден
 в мае 1945г. Стривлен на Волжский восток в г.р.
 Комсомольск на Амуре в декабре 1946г. демобилизован на
 постоянное местожительство в г.р. Кабань, где проживали
 мои родственники дядя Антоний Викентий Иванович,
 работал я механиком и поваром в Австралийский
 институт физиологии культуры в 1951 году переехал на
 постоянное в г.р. Киев и с 1952 года на постоянное
 вресені работало учителем физиологии культуры.

Стала работя Нина учителем Ю

подпись

Григор

Родина Луцесвих – рятівники Гені Баташевої та Марії Грінберг (Пальті) під час нацистської окупації м. Києва.

Ольга Луцеева дружила зі своєю ровесницею – єврейкою Генею Баташевою. Вони жили на вул. Тургенівській, 46. Дівчатка мріяли про майбутнє, але війна перевернула все в їх долях.

29 вересня Оля проводжала на Сирець сім'ю Баташевих: Геню, її матір, сестру Лізу і брата Гришу. З ними йшла ще одна сусідська родина: Пальті Гіта Марківна з дітьми Манею, Абрамом і Поліною.

Ввечері того ж дня Оля почула стукіт у вікно і побачила Геню Баташеву і Маню Пальті. Ольга впустила їх до квартири, і дівчатка знеможені впали на підлогу. Вони розповіли, що всіх їх рідних розстріляли, а вони зуміли обдурити німців, завіривши, що вони не єврейки.

В сім'ї Луцеевих дівчатка прожили місяць, а потім сусід Микола Арсентійович Сорока, підпільник з групи Кудряшова, відправив їх до лінії фронту. З неймовірними труднощами Геня і Маня перейшли лінію фронту. В тилу не цуралися різних робіт. Після визволення Києва батьки дівчаток повернулися з фронту. Невдовзі до Києва приїхали і обидві подруги.

Кінематографісти і журналісти, розповідаючи про злочинства нацистів в Бабиному Яру, показували подруг як живих свідків трагедії. Обидві стали героїнями фільмів «Бабин Яр – уроки історії» (1981), «Шолом, мир вам» (1990), «Дорога завдовжки в півстоліття» (1991), документальної повісті Софії Черняк «Вічний слід».

Всім рятівникам Гені Баташевої і Марії Пальті 1992 року присвоєні звання «Праведник Бабиного Яру» і «Праведник народів Світу». Їх рятівниця Ольга Рожченко 2006 р. нагороджена орденом "За заслуги" III ступеня.

Ольга Захарівна Рожченко у складі групи Праведників відвідала Ізраїль, де їй присвоїли звання Почесного громадянина.

Г.Ю. Луцесва

Г.Г. Алтинникова

О.З. Рожченко (Луцесва)

М.З. Пальті

Г.Я. Баташева

Ольга Рожченко, Ілля Левітас і врятована Геня Баташева³²

Ольга Рожченко і врятована Марія Грінберг (Пальті)

³² Тут і надалі фото з поточного архіву Всеукраїнської єврейської Ради

Вцілілі під час розстрілу у Бабиному Яру (зліва направо): Д. Будник, Я. Капер, З. Трубаков – вони спалювали трупи розстріляних євреїв; Р. Дашкевич, В. Михайловський, Ш. Поліщук.

Праведники Бабиного Яру: Наталія Чехова, Ольга Рожченко, Марія Гараніна, Валентина Березлева, Віра Крилова, Марія Глаголева.

Діна Пронічева вижила щоб свідчити

Діна Миронівна Мстиславська народилася у Чернігові. У юності переїхала до Києва.

1932 року вийшла заміж за Віктора Пронічева. Мала доньку Лідію (1938 р.н.) та сина Володимира (1940 р.н.). Працювала у Київському центральному театрі ляльок.

На початок війни проживала разом із чоловіком та дітьми на вулиці Воровського, 41. Неподалік, на вул. Тургенєвській, 27, мешкали батьки, брати та сестра. Брати пішли на фронт.

29 вересня 1941 року, слідуючи німецькому наказу, вирушила разом із батьками та сестрою у Бабин Яр. У Бабиному Ярі їй спершу вдалося переконати німців, що вона українка і потрапити у групу людей, які випадково потрапили туди. Проте вже увечері 29 вересня надійшов наказ розстріляти цих людей як свідків розстрілів.

Ще до того, як по ній почали стріляти, впала з урвища на тіла загиблих і вдавши з себе вбиту, впродовж трьох днів намагалася вийти за межі Бабиного Яру. На третій день їй вдалося сховатись у сараї, однак господиня, виявивши її, повідомила про це німців і Діна Пронічева вдруге потрапила у Бабин Яр.

Однак цього разу вона серед інших полонених була посаджена у вантажівку, однак у районі Шулявці Діні Пронічевій та її подрузі, Любові Шамін, вдалося втекти. Опісля вони переховувалися у дружини двоюрідного брата Діни Пронічевої, а потім перебралися у Дарницю.

У грудні 1941 року вона забрала до себе сина, а 23 лютого 1942 року була заарештована гестапо. В той же період був заарештований її чоловік, згодом його розстріляли. Діна Пронічева майже місяць пробула у в'язниці і була врятована поліцаєм, який насправді був партизаном.

Після другої втечі працювала у театрі, часто тікала з міста через загрозу викриття. Остаточно повернулася у Київ після звільнення міста. У 1944 році знайшла у дитячих будинках обох дітей.

Після завершення війни, у січні 1946 року, виступила свідком на Київському процесі, коли судили та стратили ряд німецьких офіцерів.

У повоєнні роки також працювала артисткою у Театрі ляльок. Вийшла заміж за колегу по театру Григорія Афанасьєва. Мешкала у тому ж будинку, що і до війни.

У 1960-х роках свідчила про події осені 1941 року, збиралася разом із небайдужими у Бабиному Яру, весь час підтримувала зв'язки із колишніми в'язнями Сирецького концтабору. Діна Пронічева стала символом мужності та незламності. Окрім неї з Бабиного Яру вдалося врятуватися лише 28 особам.

Діна Пронічева виступає свідком на Київському процесі, коли судили та стратили ряд німецьких офіцерів. Січень 1946 року. Фото <https://uk.wikipedia>.

Стенограма спогадів Пронічевої Діни Миронівни про катування та знущання нацистськими окупантами єврейського населення у Бабиному Яру м. Києва. 24 квітня 1946 р ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 281, арк. 1-21

1946 г. АПРЕЛЯ 24 - СТЕНОГРАММА ВОСПОМИНАНИЙ
ПРОНИЧЕВОЙ ДИНЫ МИРОНОВНЫ О ЗВЕРСКОМ УНИЧТО-
ЖЕНИИ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В БАБЬЕМ ЯРУ гор. КИЕВА

Родилась в 1911 году 7 января в городе Чернигове.
До пяти лет жила в г. Чернигове, а с пяти лет проживала
все время в городе Киеве. Национальность - еврейка.
Образование незаконченное высшее. Закончила театраль-
ный техникум, военную школу связи, поступила в театраль-
ный институт, но не закончила.

В 1941 году работала в кукольном театре. Началась
война, театр распался. Я пошла работать в отдел связи
при штабе 37-ой армии. В связи долго работать не могли
из-за домашних обстоятельств и меня перевели в отдель-
ный стол старшей машинисткой при штабе 37-ой армии.
Впоследствии штаб 37-ой армии помещался по ул. Вороши-
лова № 30.

17 сентября 1941 года я пришла на работу в штаб
и мне сказали, что мы отступаем. Мой начальник, майор
Богданов, сказал мне, что т.к. я имею малых детей, мо-
гу остаться. Таким образом я осталась.

19 сентября 1941 года в город Киев вошли немцы.
20 сентября домой пришел мой муж из окружения. Из
Перемышля со своей частью добирался до Фастова, где и
попал в окружение и их отпустили.

Настроение, конечно, было паническое: ни пищи, ни ве-
ды, ни света - ничего не было.

Числа 24-25 сентября по Киеву начались пожары,
Был взорван Крещатик, горели улицы Пушкинская, Свердлова

Началась ловля евреев, немцы ходили ночью по квартирам и выскивали евреев. Я жила у свекрови, она была женщиной небожней, у нее висели иконы и, когда пришли немцы, она указала на иконы, т.е. что мы русские и они меня не тронули.

По городу были такие слухи, что все эти нежары происходят из-за евреев, которые остались здесь, не эвакуировались. После чего 28 сентября 1941 года появился по всему городу приказ, в котором было написано: " всем жидом взять с собой теплые, ценные вещи и явиться завтра т.е. 29 сентября в восемь часов утра на улицу Дегтяревскую". За неявку - расстрел. Подпись была комендант ур.

И я два брата ушли на фронт. Младшая сестра осталась с больными стариками-родными. Она меня попросила их проводить, т.к. они думали, что это евреев будут куда-то вывозить, т.к. нужно было взять теплые вещи, и я пошла с ними. Дети остались с мужем дома.

В семь часов утра я была у своей матери и в начале восьмого мы направилась в указанное в приказе место. По улице пройти было невозможно: на подводах, машинах, двуколкем везли вещи, - был страшный гул, людей шло очень много: старики, матери с грудными детьми, стерики. Мы шли толпой.

Дойдя почти до ворот еврейского кладбища, там было проволоочное заграждение, стояли противотанковые ежи. У входе стояли немцы и украинцы, пропускавшие за заграждение. Туда войти можно было свободно, а на выход никого не пропускали, кроме подвозчиков.

Я посадила родных у ворот кладбища, а сама пошла посмотреть, что делается впереди. Протяв еврейского кладбища длинный забор, который поворачивает налево, я пошла прямо для того, чтобы посмотреть куда сворачивают люди, зачем они туда идут. Я думала, что там стоит поезд но я увидела, что меховые вещи немцы сразу снимают и забирают, шубы забирали и складывали в одну сторону, одежду — в другую, а люди шли прямо.

Они отбирали большое количество людей, потом останавливали на некоторое время и вновь брали. Когда дошла очередь до меня, я хотела сначала выбраться, но меня не выпустили. Я вернулась к своим старикам, ничего им не сказала, чтобы их не волновать и прошла вместе с ними. У родных отобрали вещи. Пошли прямо, потом направо, тут я потеряла родных, меня от них оттолкнули толпа, они пошли вперед. Мне казалось, что шла мы долго. И вдруг я слышу позади себя голос в толпе старика: — дети мои, помогите пройти, я слепой". Мне стало жаль старика и мы вместе с ним пошли. Я у него спросила: "Дедушке, куда нас ведут? О мне говорит: "Разве, деточка, ты не знаешь, мы идем отдать богу последний долг".

Потом я увидела площадь по обе стороны которой стояли немцы в два ряда. Через одного, двух на руке были накручены ремни или цепи собак. Во всех у них были дубинки резиновые или большие тяжелые палки. И вот мы должны были пройти весь этот коридор, как я его называю, это побоище. Все проходили. Я остановилась

4.-

мне было страшно идти вперед. Проходя этот коридор, немцы били людей с двух сторон в обязательном порядке. Если кто-нибудь падал, на него спускали собаку, которая рвала вещи, тело, человек поневоле поднимался и бежал вниз, а там попадал в руки полицаяв, которые раздевали людей донага, причем, была ужасно куде поперло и чем поперло: и руками, и ногами, у некоторых полицаяв были на руках кастеты.

Люди на расстрел шли совершенно окровавленные. Я еще не шла, все это видела сверху, не доходя этого коридора. Но когда я посмотрела в сторону раздетых, очевидно меня снизу заметила мать и она мне кричала: "Доченька, ты не похожа, спасайся". Мне хотелось броситься их защитить, но инстинкт самосохранения подсказал-ты не спасешь. Я должна была пройти этот коридор и я прошла под ударами немецких палок, но прошла не согнувшись, прямо-выдержала все.

Сшла вниз прямо к полицаяв и сразу же спросила у него на украинском языке, где комендант. Он спросил зачем мне комендант. Я ответила, что я не еврейка, а украинка, шла провожать сотрудников, повала случайно. Он как-то посмотрел на меня, спросил документы. Я показала ему членский профбилет и трудовую книжку, где национальность не указывается. Он поверил мне, потому что фамилия русская, отчество тоже как-то звучит по-русски и он указав мне на бугорок, где сидела небольшая группа людей, говорят: - сейчас, подождешь до вечера, когда всех жидов перестреляем, вас выпустим.

5.-

Я поднялась на бугорок, села. Сначала смотрела на все эти ужасы: на глазах моих раздевали, били, люди истерически смеялись, видимо сходили с ума, становились за несколько минут седыми. Грудных детей вырывали у матерей и бросали вверх через какую-то песчаную стену, всех голых выстраивали по две-три человека и вели на какую-то позвищенность к песчаной стене, в которой были прорезы. Туда люди входили и не возвращались.

Паспорт я выбросила заранее, не доходя "коридора". Я все-таки ждала вечера не зная, что меня ждет.

Вечером под околом машины и немец-офицер, который в ней сидел, сказал, чтобы нас всех расстреляли, мотивируя тем, что если хоть один человек отсюда выйдет, проговоратся в городе, что он здесь видел и на второй день ни один жид не явится.

Нас всех повели расстреливать туда же в песчаный разрез, куда вели всех. Но нас не раздевали, т.к. уже было темно и немцы уже были уставшие. Я шла, примерно, во втором десятке. Выходя из так называемой двери, из этого разреза, навало был небольшой выступ, где выстраивались все люди и с противоположной стороны из пулеметов их расстреливали, люди падали вниз в очень, очень глубокую пропасть. Я закрыли глаза, сделала кулаки и сама бросилась вниз до выстрела. Конечно, мне казалось, что я лечу целую вечность, т.к. было очень высоко. При падении я не чувствовала ни боли, ни удара-ничего. У меня было единственное желание-жить.

Сначала меня обдало всю кровью, по лицу стекла кровь. Я слышала стоны. После нашего расстрела, нас

6.-

было немного, никого не расстреливали. Мы были сверху. Потом я услышала икоту предсмертную, плач- это все исходило от недобитых трупов, от умирающих.

Немцы присвечивали фонарями сверху и стреляли вниз, добывая еще недострелянных. Недалеко от меня кто-то стонал сильно и немцы спустились вниз, их это очень раздражало, ходили по трупам и достреливали, кто шевелился.

Один из палачев или немцев / я не могу вспомнить / наткнулся на меня, т.к. я сверху лежала, я перелетел через меня так, что я перевернулась. Он присветил фонарем. Он не обнаружил на мне крови на теле, одежда не была прострелянной и он сказал об этом немцу. Тот сказал, что сейчас проверим и меня подняли, подбили, потом бросили. Я не охнула, не застонала, он стал мне одной ногой на грудь, другой-на руку, но я и в этот раз не застонала. Они решили, что мертве и оставили меня в покое, а сами ушли.

Через некоторое время я услышала прямо чуть-ли не над самым ухом: " Демиденко, давай сюда, заснивай". После чего я услышала какие-то глухие удары, потом все ближе и ближе я почувствовала, как на меня посыпался песок- это присыпали трупы. Мне стало очень тяжело, т.к. я лежала лицом вверх.

Не знаю сколько я пролежала, но когда я начала задыхаться, мне не хватало воздуха, собрала все силы и начала бережтаться, решила- пусть лучше расстреляют, чем я живо похоронена. Здоровой правой рукой / левую руку немец мне развернул, когда стал на нее / мне уда-

7.-

лось ее прогнать и, когда я почувствовала, что она свободна, откинула песок с лица. Вместе с воздухом я наглоталась песку и задохлась, перепугалась, что меня обнаружат и дострадают, а все-таки думала-эвось выберусь, спасусь. Я, конечно, старалась кашлять тихо. Мне стало немного легче, я стала барахтаться и вылезла вся.

Разглядеть куда ползти было невозможно, т.к. были в глазах песок и кроме того было уже темно.

Потом, пролежав немного в темноте и прикинув к мраку, я рассмотрела, что кругом 4 стены на большом расстоянии и ползти мне нужно к той стене, откуда мы свалились и я поползла туда. С большим трудом, делая последние усилия, я выбралась наверх, в эту минуту меня кто-то откликнул. Это оказался мальчик 14-ти лет, которого звали Мотя. Я приказала ему молчать и мы поползли вместе. Он во всем меня слушался.

Долго мы ползли по поверхности, но уйти нам не удалось, т.к. кругом были яры.

Уже начался рассвет. Нам надо было куда-то спря- таться, мы опустились метра 2, два с половиной вниз за одну из стен расстрала и скрылись в кустах.

Когда рассвело, на противоположной стороне от ст- роны Куреневки мы увидели-немцы вели двух женщин-ев- реек. Я хорошо знаю, что это были еврейки, т.к. я слышала как они кричали на еврейском языке. Немцев было семь человек, они по очереди насильовали женщин, потом тут же их короткими закололи и обросили вниз. Потом я увидела одну старушку, которая бежала по той

же противоположной стороне, и ребенок — мальчик лет шести-семи, который бежал за старушкой и кричал: "Бабушка, я боюсь", а она от него отмахивалась. Два немца догнали их и убили сначала ребенка, а потом старуху.

Также я увидела, как подошла какая-то женщина с ребенком на руках, смотрела вниз, смеялась и разговаривала с немцами, которые стреляли.

Потом, к вечеру у меня начался галлюцинация: я видела перед собой все время отца, мать, сестру, которые были одеты в белых длинных халатах. Все они смеялись, кувыркались и я засмеялась вместе с ними, потеряла сознание и свалилась вниз в обрва.

Когда я очнулась, надо мной сидел Мотя и плакал, он думал, что я умерла. Я очень быстро сообразила, где я нахожусь и мы поползли с ним дальше. Уже было совсем темно. Доползли мы с ним до конца выступа этой долины, по которой ползли, засели слева в кустах. Для того, чтобы спастись нужно было переползти большой луг, подняться нагору и тогда только попасть в Куреневскую рощу.

Мы договорились с мальчиком, т.к. он был почти раздет, а я все-таки в темном, он поползет первый и если все будет благополучно, он пошевелит веткой и тогда поползу я.

Но он переполз и попал прямо на охрану, его сразу же расстреляли. Я чуть не потеряла сознание. Снова одна. Кругом был песок, я подняла немного песка, сделала ямку, потом засыпала ее, как-будто бы над могилой,

поплакала так я похоронила ребенка.

Вторая ночь уже близилась к концу. Начался рассвет. Я увидела, что сижу на дороге в кустах, — меня могут заметить при свете. Направо от меня был какой-то проулок и я опрометью бросилась туда, меня никто не заметил. Это оказалась мусорная свалка. Я зарылась по горло в мусор и забросалась всякими тряпками, бумагами — корзину, которую положили не голому. Напротив себя у видела два больших зеленых помидора, но к ним нужно было ползти. Мне сразу захотелось пить, я старалась думать о чем угодно, но меня все поворачивало в ту сторону, как бы достать эти помидоры, инстинкт самосохранения взял верх.

Так я досидела третий день дотемна в этой яме. Дождлившие ночи, я снова поползла и выбралась извверх, не накую то поляну. Ползла долго, провалилась в какой-то окол с колючей проволокой, но все-таки оттуда выползла и осторожно поползла на животе.

Ползла всю ночь и добралась до первого же домика. Мне хотелось забжать в эту первую же хатку и рассказать как я ушла, сколько выстрадала, может быть меня люди спасут, но кругом все спало. Я вскочила в полуоткрытый сарай, т.к. на меня набросилась собака, и там простояла до рассвета. Сарай был пустой. Собака все время на меня лаяла.

Вышла хозяйке этого домика, обнаружили меня в сарае и мне пришлось выйти. Когда она спросила меня: "Как ты сюда попала", то в ее тоне я почувствовала

Ю.-

для себя угрозу и мое намерение рассказать о пережитом конечно, немедленно исчезло. Я стала врать, сказала, что иду с окопов, что я из Белой Церкви и спросила дорогу к коменданту города, который может меня направить домой. Она мне ответила: - сейчас мы тебе покажем дорогу, - и куда-то послала своего сына. Минут через пять ее сын привел немца-офицера и указывая на меня, сказала "Ось, пан, юда". Немец ударил меня и приказал мне следовать за ним. Я пошла беспрекословно.

Он привел меня в какой-то домик, где жили немцы. Они завтракали. Несмотря на то, что это был четвертый день, я есть не хотела. Немец-офицер приказал им стереж меня, а сам ушел. Меня заставили убирать: подмести, вытереть окна, помыть посуду. Я делала все молча, стараясь быть совершенно спокойной. Потом эти немцы куда-то ушли, остался только один, который стерег меня.

Через некоторое время пришел снова тот же немецкий офицер с хозяйским сыном, они привели двух девушек по 15-17 лет, которые страшно кричали, плакали, целовали сапоги этому немцу, просили, чтобы их заставили делать самую тяжелую работу, только-оставить им жизнь.

Он их нервно отбрасывал и приказал мне следовать за ними, нес всех куда-то повели. Привели на ту же площадь, где раздевали 4 дня тому назад. Тут только я сообразила, что четыре дня я ползала, притом, вокруг до около и ползала снова туда же.

Было очень много вещей и обуви - все лежало отдельно. За вещами в стороне сидели-какие-то люди, их

II.-

было немного, человек 30-40. У видале, что это были старики, стерухи-остетки евреев, выловленные по квартирам, которые не могли идти. Здесь была и женщина с двумя детьми, один-грудной. Она очень кричала. Рядом с ней сидела очень спокойная девушка-медсестра, которую, как я потом узнала звали Люба.

Ей стало жаль меня, очевидно мне было холодно, я дрожала. Она разостлала свою шинель и предложила мне сесть рядом, другой половиной шинели накрыла мне ноги. Из всех сидящих только мы вдвоем сидели совершенно спокойно, т.е. внешне спокойно. Так просидели мы час, два-неизвестно сколько.

Под вечер под"ехала какая-то большая машина с нашими военнопленными бойцами, все они были с лопатами. Нас всех посадили на эту машину и повезли, куда-неизвестно.

Мы договорились с Любой-при удобном случае прыгать с машины, удрать, а если будут по нас стрелять-это будет неожиданная смерть, это будет все-таки легче чем сидеть и ждать где-то смерти.

Нас привезли к гаражам, против еврейского кладбища. Но там не было мест, гаражи были переполнены евреями. Нас повезли куда-то дальше. И вот, в районе Шулявки, через задний борт машины мы по очереди, сначала я, потом Люба выпрыгнули почти незаметно для находящихся в машине, т.к. все смотрела вперед, куда везут.

Т.к. уже вечерело и надо было где-то ночевать /домой пойти я боялась/, я предложила Любе пойти к своей двоюродной сестре /по национальности она польке/

которая оставалась здесь, в Киеве, мы пошли к ней. Она приняла нас и целую ночь вдвоем грели воду и отмыла мне лишнюю в раны сорочку.

Ночью была облава. На меня неложали сверху подушек седи и таким образом меня спасли.

Наутро мы с Любой ушли в Дарницу /ДВРЗ/. Там мы поселились в хатках-вагонах. Люба ходила на огороды, выкапывала остатки картошки. На дачках варили приправен огонь, чтобы нас не обнаружили. Потом нашла в грязной коробочке заплесневшую зеленую корочку, обмыла ее в душе и подарила мне, как больной.

На третий день нас обнаружили. Шли два немца и инженер завода, который меня за кого-то принял /он обозначился/ и спросил у меня: "Вы, кажется, работали у нас в инструментальном цеху". Я поспешила согласиться с ним, что действительно работала и он сказал немцам, что я местная. А я уже сказала за Любу, что это моя родственница, мы были на окопах, пришли домой, но наше здание разрушено и потому мы здесь поселились.

Нам поверили и предложили перейти в бывшие армейские казармы, т.к. завод огороживался и вокруг жить нельзя.

Потом приехали туда немцы, это были восстановительные части, которые набирали рабочую силу для восстановления завода. Им нужны были регистраторы, но т.к. Люба довольно прилично владела немецким языком /я знала немецкий язык очень слабо, но латынь знала/ меня посадили регистратором в конторе, Люба стала переводчицей.

13.-

Таким образом на нас подозрения быть не могло. Потом в эти казармы поселили немцев и нам пришлось оттуда уйти. Из милости, начальство приняло нас в кухню с тем, что мы будем на них стареть, штопать, носить воду, гладить, готовить, носить дрова, колоть, резать - вообще делать все абсолютно, а также работать в конторе.

Мы согласились, что было делать. Была суровая зима. Одеть у нас нечего было, голодно было. Когда мы верили им, крали и себе. Я краде у них продукты и передавала в город детям через двоюродную сестру. Тосю, иногда в город и я приходила. Также адрес знала Любе и она приносила краденные продукты детям.

11 декабря 1941 года Любу выдвали, на нее донесли. 12 декабря на рассвете Любе бежала. В это время я уже забрала к себе на кухню своего двухлетнего сына, т.к. в Киеве детей смешанных браков расстреливали. Сына я выкрала, вернее, я подослала домой девушку Натешу Гриневу /она и сейчас живет у меня/ и она выкрала сына и привезла мне.

Потом выдвали и меня. Полтора месяца я сидела у себя же в комнате в заперти. Начальство уехало, я осталась на всю квартиру с ребенком. Приняла к себе Натешу и мы жили вместе с ней. Уйти оттуда ни как нельзя было, т.к. я жила на втором этаже, а на первом этаже была полиция, которая меня стерегла.

Врачи, работающие на заводе, хотели помочь мне, т.к. я спасла их. Начальник завода, шеф з-да не любил русских. Им вешалась буква "Р" над ними очень

издевались. А эти два врача были русские, бежавшие из одного немецкого лагеря, я подделала им документы, написала, что они украинцы и устроила на завод.

В благодарность за это они говорили гестаповцам и полицаям, которые приезжали за мной, что меня сейчас не допрос взять нельзя, т.к. сильный сердечный припадок, возможно, что она еще не еврейка, ведь доказать не могут, документы у меня в порядке.

Меня оставили на некоторое время в покое, но я лежала и дрожала от каждого шороха, от каждого шага обставленная вся вокруг лекарствами.

23 февраля 1942 года, как раз в день Красной Армии, за мной приехало гестапо окончательно забрать меня. Это было на рассвете, часов семь утра. Наташа ушла на завод. Я с ней договорилась заранее, что если меня заберут, то ребенка я оставлю ей, а она привезет его к мужу в Киев.

Полиции еще не было, она являлась к восьми часам. Я видела, как гестаповцы выскочили из машины и направились прямо ко мне в переднее. На босую ногу, в тапочках, небросив только летний жакет, я выбежала на чердак/ это был третий этаж, там больше никто не жил/. Сын мой еще спал. Я боялась, что если схвачу ребенка, он не сделает крику и мы оба погибли. Я не взяла его с собой. Я думала, что гестаповцы посмотрят, что меня нет дома, уйдут. Но они ожидали, очевидно думали, что я куда-то близко вышла, т.к. ребенок спит и я скоро вернусь.

15.-

Я сняла галоши и осторожно-босиком спустилась вниз на улицу. Пробежала ко второму дому, только там одела галоши и пустилась бегом в лес.

Я присидела очень долго пока не увидела, как машина гестаповцев уехала. Я боялась вернуться обратно и пошла на Киев. Я разорвала на себе сорочку и замотала ноги вместо чулок.

Дойдя до Дарницкого моста, у меня потребовали пропуск, но врачи, находящиеся на заводе, написали мне на всякий случай направление якобы я направляюсь по болезни в больницу. Я предъявила эту справку и мне поверили и даже посадили на проезжавшую машину, которая довезла меня до Киева.

В Киеве я устроилась через свою двоюродную сестру Тосю свидание с мужем. Он дал мне свои ботинки, веленки, колушок и отвел меня ночевать к моей теперешней сотруднице артистке Поповой. У нее я жила 10 суток, все в ожидании, что мне привезут сына.

Мне пришлось оттуда уйти, т.к. кругом были облавы, ходили по квартирам и отыскивали не прописанных и угоняли в Германию. Таким образом я стала скитаться. Две ночи прожила у пианистки. День ходила по окраине города, а на ночь приходила к пианистке нашего театра, с которой работала до войны. Приходила к некоторым знакомым, которым можно было поверить. Но все это было на одну ночь.

В конце концов все стали меня сторониться. Уйти мне некуда было, я была раздета, без денег. Я стала ночевать в подвалах, на чердаках, в развалинах. Пере-

16.-

ставала ночи в уборных. Так все затянулось до мая месяце. Я все никак не могла узнать о ребенке, где он делся, и решила уйти, но очень заболела, на улице меня подобрала и отвезли в больницу.

В это время я узнала, что мой муж Проничев арестован. До 1945 года я ничего о нем не могла узнать. В 1945 году вернулась из Германии пианистка, работавшая с нами до войны, которая после ареста Проничева, видела его на тяжелых работах. Она принесла ему покурить и покушать, и когда однажды она пришла, ей сказали: " Не носите больше ничего, его уже нет". Его арестовало гестапо. Она попыталась еще раз прийти, но ей говорили, что его расстреляли. Так ли это она не могла доказать, но больше ничего никто о нем не знает.

Когда меня забрали в больницу-это как раз были дни эвакуации жителей со Слободки в Киев. Эвакуация производилась немцами, так как вокруг Слободки были обнаружены партизаны.

Выйдя из больницы, я пришла в сторону Шулявки. Я знала место, где бывал муж, мне казалось, что я его там встречу. Но кто-то на меня указал. Какую-то группу проводили люди или из облавы, или арестованных, меня туда подтолкнули и вместе со всеми забрали.

Привели нас в Лукьяновскую тюрьму, где просидели 28 суток. Били меня сильно. Там работал полицейский Митя, который часто передавал мне лишний кусок хлеба и в свое дежурство, папиросы. И вот, когда меня взяли на

последний допрос, он меня почти полумертвую, избитую унес. Мы очутились с ним против больницы Калинина, в стороне Шулявки. При чем до этого он прибил немца прикладом, поэтому он унес меня.

Возле больницы Калинина он поседил меня и сказал:
 - С тобой далеко я не уйду, мне нужно спешить.
 Я не полицей, а партизан. Меня зовут Митя.

Он поцеловал меня и исчез.

И вот больная, избитая, вся в шрамах ушла я пешком на Белую Церковь. Добиралась много дней. По дороге, не доходя до Василькова, мне подарили дранные босоножки, в которых я ходила до осени. Добравшись до Белой Церкви, там работал один из Киевских театров, но фамилий знакомых не оказалось и поэтому я смело вошла в театр и предложила свои услуги. Но так как у меня был еховный вид, я сказала, что я эвакуирована со Слободки / об этом везде знали / и меня приняли. Костюмерше узнала меня, т.к. у нее мы брали костюмы еще в 1926 году, но к счастью она не знала моей национальности. Муже она знала хорошо, но он русский. Она забрала меня к себе ночевать. Когда ложились спать, пришлось раздеться, я была без блузки в одном жакете. Она подарила мне блузку. Поработала я там месяц, полтора. Потом театр уехал в Киев, а мне ехать в Киев нельзя.

В Ракитном, 40 километров за Белую Церковь, требовалась переводчице, т.к. за это время я выучила немецкий язык / я рискнула и поехала туда. Там проработала две недели. Мои переводы оказались неправильными. На-

чали подозревать, что я еврейка, стали преследовать меня и я оттуда бежала снова в Белую Церковь. Приехав туда, я застала второй киевский театр, он считался Областной театр имени Шевченка. Там оказался мой старый друг Николай Цыганков. Он сделал вид, что не знает меня совершенно. Днем я бывала на работе, а вечером он с женой принимали меня у себя, кормили. Я пристроилась к ихнему театру. Вскоре появилась артистка Кольцова, с которой мы работали еще в 1934 году и видела меня.

Машинист сцены театра Афанасьев, когда стали преследовать меня внутри театра, среди артистов, он просто заявил - если кто меня обидит, будет иметь дело с ним. Он взял меня под свою защиту, т.к. у него незадолго до этого прихода на его глазах расстреляли его жену - еврейку и убили трехмесячного ребенка.

Много раз мне приходилось бегать из села, в село, из города в город. Обо всем этом меня всегда своевременно предупреждал Афанасьев.

Летом 1943 года мы с театром им. Шевченко приехали в Ружин, где находилось еврейское гетто - 38 евреев было в нем. Они работали все в портняжеской мастерской. Находились на учете, каждый день полицией приходил проверять все ли на месте. Подать им что-либо не было возможности, не разрешали. Их предупреждали, что если один из них исчезнет - расстреляют всех. Они работали совершенно бесплатно на всю округность.

Я все таки, как артистка пред"явила требования коменданту. Я резорвала шбу нарочно, мне хотелось поговорить с нами. Я пришла к коменданту и сказала,

что у меня разорвана юбка, а вечером нужно выступить, ее необходимо починить. Он мне разрешил, чтобы она починила юбку. Я сделала вид, что иду на базар, взяла с собой корзину, собрала продукты: хлеб, деньги, сверху положила свою юбку и пронесла. Афонасьев стоял на улице, разговаривал с полицаем, приглашая его в театр. В это время я вошла. Я поздоровалась со всеми за руку отчего они все растрогались, расплакались, так как кроме подчин ни от кого доброго слова не слышали. Когда я передала им продукты они все невзрыд плакали и женщины и мужчины. Юбка к вечеру мне была готова.

Через несколько дней приехал гебиткомиссар Казетин и приказал всех евреев расстрелять, оставив только три лучших мастера. Их всех на наших глазах повели и тут же расстреляли, что мы все видели.

Потом вместе с театром переехали в Казетин. Я работала в театре, кем только приходилось: а артисткой и администратором и кассиром. Конферировала на немецком языке, что меня заставлял наш директор Прихненко. Я просила его не выпускать меня конферировать перед немцами, так как я могла случайно не то сказать и меня тут же расстреляют. Но он мне отвечал: "Вспомните о вашем прошлом".

Мое прошлое заключалось в том, что я родилась в еврейской семье, он об этом знал.

Так я перестрадала до приходе Красной Армии, т.е. до 28-го декабря 1943 года. Под бомбжкой добралась до Киева. Единственная мысль была у меня-может быть я что нибудь узнаю о детях. В Киеве мне сразу

сказали, что дочь моя была направлена в детдом, о сыне я ничего не могла узнать.

Я ходила из детдома в детдом, ходила везде и всюду, где только могла. Потом мне сказали, что детей, которые находились там, где моя дочь расстреляли.

Еще немного погодя привезли каких то детей из Западной Украины. Я и туда пошла, пересмотрела, но своих не обнаружила. Я ходила, как умалишенная по городу и присматривалась к каждому беспризорному.

12-го марта 1944 года привезли детей на Соломенку. Я пошла туда. Когда я спросила Дидочку Прониичеву мне вывели девочку, в которой я узнала свою дочь. Она сначала бросилась ко мне, а потом остановилась потому, что отец Прониичев учил ее - если встретишь маму, говори тетя, потому, что нас всех расстреляют. Она сначала бросилась, а потом остановилась и сказала - тетя. Но когда я сказала: " Доченька, теперь уже можно сказать мама". она бросилась ко мне на шею с криком, мамочка. Здесь произошла трогательная встреча. Все кругом плакали. Доченьку взять сразу я не могла. Через несколько дней, приходя в каждый детдом, я искала сына.

Афанасьев, с которым мы сошлись, уехал на фронт. Я осталась одна голая босая. Из одеяла пошила себе пальто и так ходила. Взять детей мне было очень тяжело, так как я сама жила впроголодь. Мне пошли на встречу и дети мои остались в детдоме, где пребывают еще до сих пор.

21.-

Афанасьев вернулся с фронта инвалид Отечественной войны II-й группы. Я работаю в Кузасском Республиканском театре кукол, ведущей артисткой.-

/ Проничева/